

СИТУАЦІЯ З ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

24 лютого 2022 року - 31 грудня 2023 року

ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ
ПРАВА ЛЮДИНИ
УПРАВЛІННЯ ВЕРХОВНОГО КОМІСАРА

Україна

«Я жила під час окупації на Херсонщині. Одного дня, зрештою, я виїхала з області. Але окупація все ще всередині мене і не покинула мене».

– Жінка після прибуття на територію, яка контролюється Урядом України, після того, як вона покинула свій дім на окупованій території.

Фото на обкладинці

Жінка з дитиною в автобусі на території, яка контролюється Урядом, після того, як вона залишила свій дім на окупованій території.

Фото: Запоріжжя, Україна, 25 березня 2022 року. © ЕРА-EFE/РОМАН ПИЛИПЕЙ

СИТУАЦІЯ З ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

24 лютого 2022 року - 31 грудня 2023 року

20 березня 2024 року

**ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ
ПРАВА ЛЮДИНИ**
УПРАВЛІННЯ ВЕРХОВНОГО КОМІСАРА

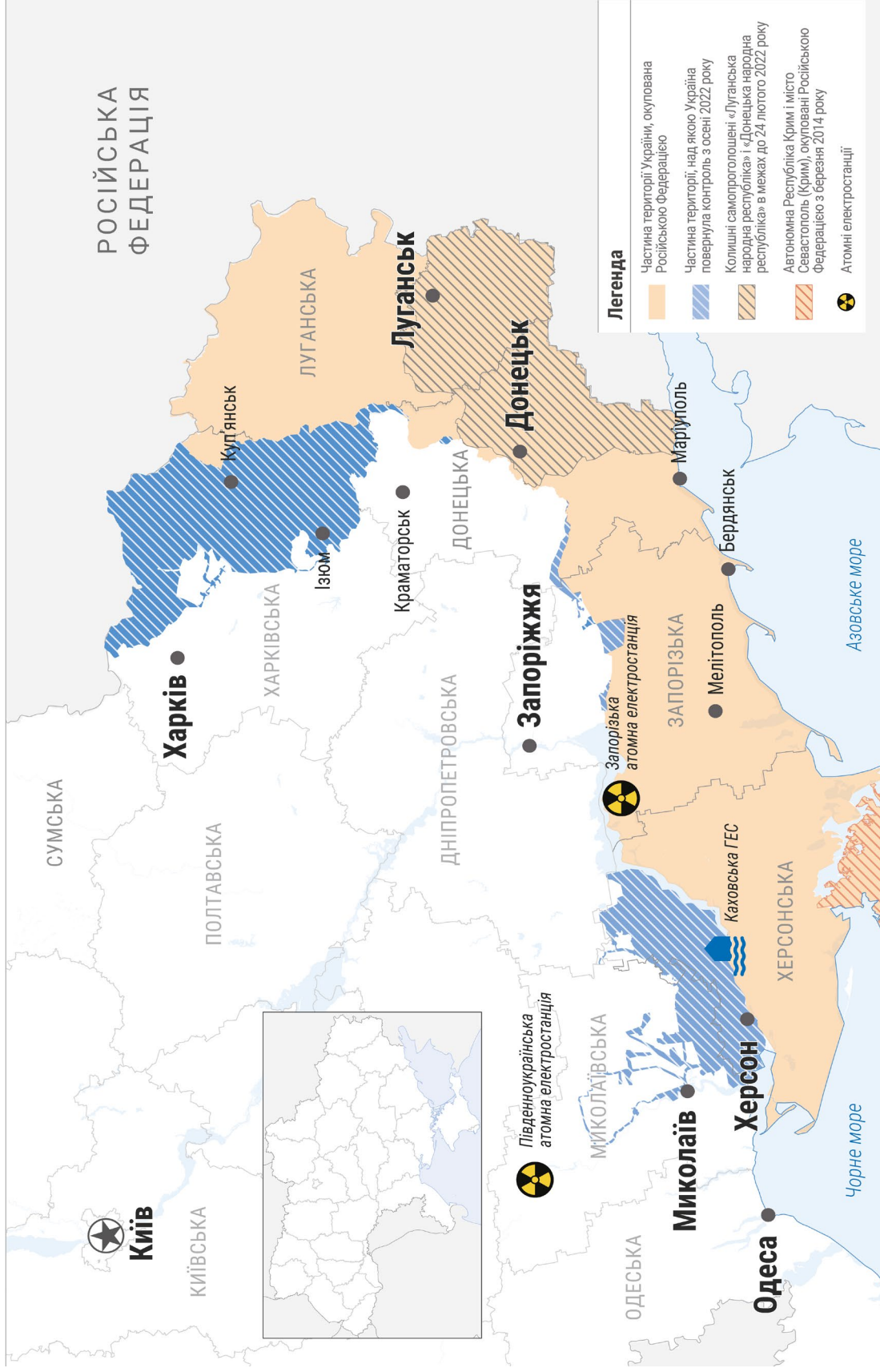
Україна

ЗМІСТ

I. РЕЗЮМЕ	1
II. МАНДАТ	3
III. МЕТОДОЛОГІЯ.....	4
IV. ЗАКОНОДАВЧА БАЗА	5
V. КОНТЕКСТ	8
VI. СИТУАЦІЯ З ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.....	9
A. Загальний огляд.....	9
B. Насильство та репресії.....	9
Затримання та застосування насильства щодо цивільних осіб, які, як вважалось, виступали проти окупації	9
Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, за межами місць тримання під вартою.....	11
Придушення мирних протестів	12
Придушення свободи вираження поглядів.....	13
Контроль за пересуванням цивільних осіб.....	15
Особисті обшуки, обшуки житла і телефонів	15
Інтрузивне збирання персональних даних.....	16
Пограбування та примусове вилучення майна	17
Безкарність.....	18
Атмосфера страху	18
C. Впровадження російських систем управління й адміністрування замість наявних	19
Посадові особи місцевих органів влади	19
Посадові особи українських правоохоронних органів	20
Учителі та персонал шкіл	21
Персонал Запорізької атомної електростанції.....	21
Представники інших професій.....	23
Застосування російських правової й адміністративної систем.....	24
Тиск на жителів із метою отримання ними російських паспортів	25
Ризик призову та примушування до добровільного вступу на військову службу	27
D. Пригнічення проявів української культури та ідентичності	27
Політика стосовно дітей.....	28
Вилучення об'єктів української культурної спадщини з публічних сфер життя	30
Прояви української ідентичності.....	31
Ослаблення зв'язків з українськими громадами за межами окупованої території	32
Зміна демографічної картини окупованих територій.....	32
VII. ЗАВЕРШЕННЯ ОКУПАЦІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ У МИКОЛАЇВСЬКІЙ, ХАРКІВСЬКІЙ ТА ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ	35
A. Наслідки окупації	35
Посилення артилерійських обстрілів і масштабне забруднення мінами	35
Економічне та громадське життя	36
B. Кримінальне переслідування за злочини, вчинені під час окупації.....	37
Колаборація в українському законодавстві.....	38
Кримінальне переслідування за «колабораційну діяльність».....	39
Занепокоєння щодо тримання під вартою без зв'язку з зовнішнім світом, свавільного затримання, катувань та порушень права на справедливий судовий розгляд.....	41
VIII. ВИСНОВОК	43
IX. РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	44

УКРАЇНА: ТЕРИТОРІЇ, ПІД ОКУПАЦІЄЮ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ, ТА ТЕРИТОРІЇ, НАД ЯКИМИ УКРАЇНА ВІДНОВИЛА КОНТРОЛЬ З ОСЕНІ 2022 РОКУ

Станом на 31 грудня 2023 року

I. РЕЗЮМЕ

1. В цій тематичній доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) описується ситуація з правами людини на території України, окупованій Російською Федерацією в результаті повномасштабного збройного нападу, зокрема на територіях, контроль над якими Україні згодом вдалось відновити. Доповідь охоплює період з 24 лютого 2022 року до 31 грудня 2023 року і базується на результатах роботи Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (ММПЛУ).¹ Уряд України продовжував надавати УВКПЛ повний доступ до території, яка перебуває під його контролем, зокрема безперешкодний і конфіденційний доступ до осіб, затриманих у зв'язку з конфліктом. Російська Федерація так і не надала УВКПЛ доступу ні до окупованої нею території України, ні до осіб, яких вона утримує під вартою у зв'язку з конфліктом.
2. В доповіді описуються стійкі тенденції порушення міжнародного права прав людини (МППЛ) та міжнародного гуманітарного права (МГП) Російською Федерацією на окупованій території. Основна увага приділяється регіонам України, які опинились під російською окупацією після повномасштабного збройного нападу Російської Федерації 24 лютого 2022 року, зокрема частинам Донецької, Харківської, Херсонської, Луганської, Миколаївської та Запорізької областей.² В доповіді йдеться про системне знищення основоположних прав та свобод; комплексні заходи з метою придушення інакомислення; підриву українських систем державного управління, адміністрування, правосуддя та освіти; впровадження російських систем і законодавчої бази; та придушення проявів української культури та ідентичності, що впливають на кожний аспект повсякденного життя громадян. Крім цього, доповідь описує наслідки окупації для прав людини в частинах Харківської, Херсонської та Миколаївської областей, над якими Україна відновила контроль наприкінці 2022 року, а також вплив кримінального переслідування за «колабораційну діяльність» з боку українських правоохоронних органів.
3. Протягом перших місяців окупації української території у 2022 р. збройні сили Російської Федерації³ здійснювали широкомасштабні свавільні затримання цивільних осіб, які часто супроводжувались катуванням та жорстоким поведінням. Значна частина випадків також становить насильницькі зникнення. На початку російські збройні сили переслідували осіб, яких вважали загрозою безпеці, але з часом коло осіб значно розширилося та включало будь-кого, хто, як вважалося, виступав проти окупації. Окремі російські військовослужбовці також здійснювали вбивства цивільних осіб, особливо протягом перших місяців. Збройні сили Російської Федерації придушували мирні протести, обмежували свободу слова, запроваджували суворий контроль за пересуванням жителів, грабували будинки та підприємства. Російська окупаційна влада⁴ здійснювала стеження та інтенсивні обшуки, а також обмежувала доступ до незалежної інформації. Збройні сили Російської Федерації та окупаційна влада здійснювали ці порушення в атмосфері повної безкарності. Результатом стала задушлива атмосфера страху, яка використовувалася для посилення контролю над жителями, придушення інакомислення та опозиції, а також примушування до покорі.

¹ ММПЛУ була направлена в Україну 14 березня 2014 року для моніторингу ситуації з правами людини на всій території України з особливою увагою до Автономної Республіки Крим, східних і південних регіонів України, і внесення рекомендацій Урядові та іншим суб'єктам щодо вирішення проблем у сфері прав людини. Докладніше див. A/HRC/27/75, пп. 7-8.

² Доповідь не охоплює ситуацію в Київській, Чернігівській та Сумській областях, частини яких навесні 2022 року перебували під тимчасовим військовим контролем Збройних сил Російської Федерації. Вплив на ці регіони розглядається в доповіді УВКПЛ, Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській та Сумській областях у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 7 грудня 2022 року. Крім того, ця тематична доповідь доповнює доповіді УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (далі – «Крим»), які перебувають під російською окупацією з 2014 року. Див. УВКПЛ, Десять років окупації Російською Федерацією: Права людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна, 28 лютого 2024 р.; Ситуація з правами людини в тимчасово окупованій Автономній Республіці Крим та місті Севастополь, Україна (A/78/340).

³ Під «Збройними силами Російської Федерації» УВКПЛ має на увазі всіх суб'єктів, які воюють від імені Російської Федерації, у тому числі Збройні сили та Національну гвардію Російської Федерації, а також пов'язані з ними озброєні групи колишніх самопроголошених «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки», а також військові та охоронні підрядники «Групи Вагнера», які перебувають під загальним контролем Російської Федерації (озброєні групи колишніх самопроголошених «республік» були офіційно інтегровані до структур Російської Федерації з 1 січня 2023 р.). У деяких випадках УВКПЛ вдавалось ідентифікувати конкретних суб'єктів, які діяли від імені Російської Федерації.

⁴ У контексті цієї доповіді, «окупаційна влада» - це органи та посадові особи Російської Федерації, які знаходяться на окупованій території України.

4. Російська влада запровадила фундаментальні зміни в суспільстві та його управлінні, що є прямим порушенням норм МГП, згідно з яким окупаційна держава повинна мінімізувати зміни *status quo ante*.⁵ Вдаючись до залякування та насильства, вони змушували ключових посадовців з державного сектору співпрацювати з російською окупаційною владою. Вони впроваджували законодавство та системи управління Російської Федерації в усіх сферах життя. Вони організували «місцеві вибори», запровадили правову та судову системи Російської Федерації, вимагаючи від жителів дотримуватися російських правил ведення бізнесу та володіння майном. Ті, хто чинив опір, стикались із загрозою затримання, насильства та інших репресій. Окупаційна влада вирізняла жителів, які не мали паспорта Російської Федерації, піддаючи їх більш жорстким обмеженням свободи пересування, поступово відмовляючи їм у працевлаштуванні в державному секторі та у доступі до медичної допомоги і соціального забезпечення.
5. Водночас російська окупаційна влада запровадила політику нав'язування власної версії російської ідентичності та придушення проявів української ідентичності. Вони вимагали, щоб вчителі дотримувались російської навчальної програми, використовували російську мову та викладали історію, таким чином, щоб виправдати вторгнення в Україну. Вони припинили онлайн-заняття, які проводились за українською навчальною програмою, та вилучили українські книги та твори мистецтва, а також прибрали з публічного простору символи української культурної спадщини. Вони залучали дітей до російських молодіжних груп з метою навчання їх російському патріотизму всупереч нормам міжнародного гуманітарного права, які забороняють окупаційній державі залучати дітей до підпорядкованих їй формувань чи організацій. Водночас, російські Збройні сили затримували та застосовували насильство до осіб, які відкрито виражали свою українську ідентичність.
6. Наприкінці 2022 року Україна повернула собі значну частину окупованої території, зокрема Миколаївську область, а також частини Харківської та Херсонської областей. УВКПЛ має доступ до цих районів. Після вторгнення, окупації та їх повернення Україною лишилися пошкоджені будинки та інфраструктура, забруднена мінами та вибухонебезпечними залишками війни (ВЗВ) земля, розграбовані ресурси, понижена місцева економіка, а також травмоване та недовірливе населення. Перед Урядом України постало завдання не лише відновити інфраструктуру та надання послуг, але й боротися з порушеннями МГП та прав людини, що мали місце під час окупації, зокрема, шляхом розслідування воєнних злочинів. Окрім цього, він також здійснює кримінальні переслідування жителів за звинуваченнями у колабораціонізмі за взаємодію або співпрацю з російською окупаційною владою. Однак ці переслідування ґрунтуються на занадто широкому та неточному положенні, включеному до Кримінального кодексу України у березні 2022 року, яке потенційно криміналізує фактично будь-яку трудову або підприємницьку діяльність на окупованій території.⁶ Завдяки цьому виникає ризик криміналізації діяльності, до якої людей окупаційна держава може примушувати відповідно до норм міжнародного гуманітарного права про окупацію, і яка може бути необхідною та корисною для нормального життя населення окупованої території. Ці переслідування призвели до випадків подвійної віктимізації, коли особи, які постраждали від порушень прав людини спочатку під час російської окупації, потім знову піддавались кримінальному переслідуванню за колабораціонізм, таким чином, що порушуються їхні права. Під час виявлення та переслідування ймовірних колаборантів українські правоохоронці також вчиняли свавільні затримання, насильницькі зникнення, катування та жорстоке поводження, а також порушували право на справедливий судовий розгляд. Такі широкомасштабні переслідування перешкоджають зусиллям з реінтеграції населення раніше окупованих територій.
7. УВКПЛ залишається відданим справі сприяння притягненню до відповідальності за порушення МГП та МППЛ. Першочерговим завданням є припинення Російською Федерацією застосування сили проти України та «повне і безумовне виведення всіх своїх збройних сил з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів» відповідно до Резолюцій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй ES-11/1 та ES-11/4 (2022). Допоки цього не станеться, вкрай важливо, щоб Російська Федерація припинила широкомасштабні порушення норм МГП та МППЛ, що вчиняються під час окупації та були задокументовані у цьому звіті. Проливаючи світло на тяжке становище цивільних осіб в умовах окупації, окрім іншого, цей звіт має на меті підтримати національний діалог щодо комплексного підходу до відповідальності, який включає як кримінальну відповідальність так і ширші заходи, що сприяють реалізації прав постраждалих на правду, справедливості та відшкодування шкоди.

⁵ Фактичне чи правове положення, яке існувало напередодні.

⁶ Закон криміналізує «комерційну діяльність у співпраці з державою-агресором або окупаційною владою». Обсяг такої «співпраці» не був визначений.

II. МАНДАТ

8. Ця доповідь підготовлена на виконання резолюції Ради ООН з прав людини A/HRC/RES/53/30 щодо співробітництва з Україною й надання їй допомоги в галузі прав людини, ухваленої 14 липня 2023 року. Вона підготовлена також на виконання резолюції Генеральної Асамблеї ООН 68/262 щодо територіальної цілісності України, де вітаються зусилля Організації Об'єднаних Націй з надання Україні допомоги в захисті прав усіх осіб в Україні.
9. ММПЛУ діє в рамках Угоди між УВКПЛ і Урядом України, яка була підписана 31 липня 2014 року і з того часу періодично продовжується. Відповідно до статті IV Угоди ММПЛУ «здійснює моніторинг ситуації з правами людини в країні..., а також подає регулярні, точні і публічні звіти Верховному комісару про становище у галузі прав людини та проблеми, а також ризики, що виникають».

III. МЕТОДОЛОГІЯ

10. Ця доповідь ґрунтується на інформації, зібраній під час інтерв'ю, а також на фізичній, документальній та цифровій інформації, зібраній, перевіреній та проаналізованій УВКПЛ. За останні два роки УВКПЛ провело 2319 інтерв'ю⁷ з жертвами та свідками порушень прав людини, а також із правозахисниками, членами громадських організацій, адвокатами, працівниками екстрених медичних служб, журналістами, студентами, вчителями, представниками Уряду та іншими релевантними джерелами, які володіють безпосередніми знаннями про ситуацію з правами людини на окупованій території, зокрема з особами, які нещодавно залишили окуповану територію й переїхали у контрольовані Урядом частини України⁸. УВКПЛ також здійснило 171 виїзд на місця, 98 відвідувань місць тримання під вартою і моніторинг 41 судового засідання на території, яка контролюється Урядом України.
11. УВКПЛ вивчило судові документи, офіційні записи, медичні звіти й висновки судово-медичної експертизи, інші відповідні документальні матеріали. УВКПЛ, крім цього, розглянуло та оцінило фото- і відеографічні матеріали, надані надійними джерелами, зокрема деякі матеріали, що поширюються в Інтернеті, доповіді, видані Незалежною міжнародною комісією ООН з розслідування порушень в Україні та іншими органами Організації Об'єднаних Націй.
12. Відповідно до методології УВКПЛ факти та інформація вважаються перевіреними, якщо вони підтверджені двома іншими незалежними та надійними джерелами. Якщо у доповіді описано моделі поведінки, вони ґрунтуються на спільних елементах, встановлених великою кількістю узгоджених достовірних джерел. Навчені спеціалісти з прав людини проводили всі інтерв'ю згідно з методологією УВКПЛ і оцінювали всі розповіді окремих жертв або свідків про окремі інциденти на предмет узгодженості з перевіреними тенденціями. Спеціалісти проводили також обов'язкове оцінювання достовірності й надійності джерел і наданої ними інформації⁹.
13. УВКПЛ суворо дотримувалося принципу «не нашкодь» і обов'язку поважати інформовану згоду всіх джерел, зокрема шляхом ужиття заходів для захисту конфіденційності інформації й особи джерел у разі необхідності. Будь-який контакт зі співрозмовниками, зокрема з тими, що мешкають на території, окупованій Росією, здійснювався тільки після того, як було встановлено, що це не поставить під загрозу їхнє життя, безпеку, свободу чи благополуччя.
14. Російська Федерація не надала УВКПЛ доступ до окупованої території, й УВКПЛ знову вимагає реального доступу до неї¹⁰. УВКПЛ зіштовхнулося не лише з відсутністю фізичного доступу до окупованої території, а й з обмеженнями під час документування учинених там порушень. УВКПЛ опитало осіб, що приїхали з окупованої території на територію, яка контролюється Урядом України. Ці люди потрапили на територію, яка контролюється Урядом, з величезними труднощами через відсутність контрольно-пропускних пунктів, великі відстані, які їм довелося подолати, проїжджаючи через Російську Федерацію, та численні внутрішні блокпости, на яких часто проводилися інтрузивні обшуки особистих речей (включно з електронними пристроями). На проведення інтерв'ю впливали також побоювання жителів щодо стеження за ними під час окупації. Незважаючи на ці проблеми, УВКПЛ збило, перевірило та проаналізувало достатньо інформації для того, щоб зробити висновок про наявність достатніх підстав вважати, що описані у доповіді факти дійсно мали місце. Разом з тим, дані про масштаб описаних тут порушень слід вважати орієнтовними, а не вичерпними.
15. Згідно з усталеною практикою УВКПЛ надсило проєкт документу державам, про які йдеться, для надання ними коментарів щодо наведених тут фактів.

⁷ З 1235 чоловіками та 1084 жінками. Деякі інтерв'ю і зустрічі проводилися в дистанційному форматі, перш за все за допомогою Інтернет-технологій, що дозволили встановлювати зв'язок з опитуваними, які мешкають в Україні (зокрема на території, окупованій Росією) або у третіх країнах.

⁸ Інтерв'ю проводилися особисто, телефоном або за допомогою онлайн-платформ із використанням захищеної цифрової технології. Команди УВКПЛ підтримують контакт з організаціями, які допомагають людям, що перебувають з окупованої території, і можуть проводити приватні й конфіденційні інтерв'ю з такими особами, які надають актуальну інформацію про життя у російській окупації.

⁹ Докладнішу інформацію див. у таких джерелах: OHCHR, *Manual on Human Rights Monitoring, Professional Training Series no. 7*, 2011 [УВКПЛ, Посібник із моніторингу ситуації з правами людини, серія посібників із професійної підготовки, № 7, 2011 р.]; OHCHR, *Commissions of Inquiry and Fact-Finding Missions on International human rights and humanitarian Law: Guidance and Practice*, 2015 [УВКПЛ, Комісії з розслідувань і місії з встановлення фактів щодо міжнародного права в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права: настанови та практика, 2015 р.].

¹⁰ УВКПЛ вимагає доступу до окупованої території у спосіб, що відповідає резолюціям Генеральної Асамблеї ООН; див., наприклад, резолюцію ES-11/4, п. 4.

IV. ЗАКОНОДАВЧА БАЗА

16. Російська Федерація та Україна зобов'язані дотримуватися як МГП, так і МППЛ. Обидві ці галузі права застосовуються в умовах збройного конфлікту паралельно, доповнюючи та підсилюючи одна одну.
17. За МГП обидві сторони мають зобов'язання за чотирма Женевськими конвенціями 1949 року, Додатковим протоколом I до них 1977 року, IV Гаазькою конвенцією 1907 року з доданням до неї Положенням про закони і звичаї війни на суходолі, а також іншими договорами МГП і нормами звичаєвого права¹¹.
18. МГП застосовується до ситуацій збройних конфліктів, зокрема до всіх випадків часткової або повної окупації території держави, навіть якщо ця окупація не зустрічає жодного збройного опору¹². Згідно зі міжнародним звичаєвим правом територія вважається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника, і окупація поширюється тільки на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції¹³. Анексія¹⁴ окупованої території є незаконним актом за міжнародним правом і не позбавляє осіб, які перебувають під захистом, захисту, передбаченого МГП¹⁵.
19. Оскільки окупація має бути де-факто тимчасовою ситуацією і не призводить до передачі суверенітету, окупаційна держава зобов'язана поважати наскільки це можливо існуючі закони та інститути окупованої території й уникати внесення далекосяжних змін у діючому порядку або невід'ємних характеристиках окупованої території¹⁶.
20. Оскільки окупаційна держава виконує свій обов'язок відновити й забезпечити, по можливості, громадський порядок і безпеку, чинне кримінальне законодавство окупованої території залишається чинним¹⁷, і судові установи повинні продовжувати функціонувати, щоб забезпечити ефективне відправлення правосуддя¹⁸. Окрім цього, окупаційна держава не може змінювати статус посадових осіб чи суддів на окупованій території або вживати стосовно них будь-яких заходів примусу, якщо вони утримуватимуться від виконання своїх функцій з міркувань совісті¹⁹. Окупаційна держава може, однак, законно вимагати від осіб, які перебувають під захистом, виконання робіт, які необхідні або для забезпечення потреб окупаційної армії, або для забезпечення населення окупованої країни комунальними послугами, продуктами харчування, житлом, одягом, транспортом чи медичними послугами²⁰.
21. Ця безперервність максимально можливою мірою зберігає права, якими жителі користувалися до окупації, та сприяє реінтеграції території після закінчення окупації. Наприклад, безперервність функціонування системи реєстрації народжень полегшує здійснення цілої низки прав дітьми; безперервність кримінального законодавства гарантує, що вирoki залишаються чинними; безперервність у системі освіти означає, що діти можуть продовжувати навчання без перерв під час

¹¹ Україна та Російська Федерація ратифікували Протокол II 1980 року про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв, що додається до Конвенції 1980 року про конкретні види звичайної зброї (КЗЗ); Протокол III 1980 року про запалювальну зброю, що додається до КЗЗ; Протокол V 2003 року про вибухонебезпечні предмети-наслідки війни, що додається до КЗЗ; Протокол I 1980 року про невиявлені уламки, що додається до КЗЗ; Протокол IV 1995 року про застосування лазерної зброї, що додається до КЗЗ; Конвенцію 1972 року про заборону біологічної зброї; Конвенцію 1993 року про заборону хімічної зброї. Україна, крім того, ратифікувала Конвенцію 1997 року про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення. Ані Україна, ані Російська Федерація не ратифікували Конвенцію 2008 року про касетні боєприпаси й Договір 2017 року про заборону ядерної зброї. Проте, обидві країни повинні додержуватися загальних договірних і звичаєвих норм, застосованих до використання будь-якої зброї.

¹² Див. Четверту Женевську конвенцію від 12 серпня 1949 року про захист цивільного населення під час війни, ст. 2(2).

¹³ Гаазьке положення, ст. 42; Правові наслідки будівництва стіни на окупованій палестинській території, Консультативний висновок Міжнародного суду ООН, ICJ Reports 2004, п. 78; справа «Демократична Республіка Конго проти Уганди», Рішення, ICJ Reports 2005, п. 172.

¹⁴ Визначається як односторонній акт держави, за допомогою якого вона проголошує свій суверенітет над територією іншої держави.

¹⁵ Четверта Женевська конвенція, ст. 47.

¹⁶ Гаазьке положення, ст. 43; Четверта Женевська конвенція, ст. 47; Додатковий протокол I, ст. 4. Див. також МКЧХ, Коментар до ст. 47 Четвертої Женевської конвенції.

¹⁷ За винятком випадків, коли його дія може бути скасована або призупинена окупаційною державою, якщо це законодавство становить загрозу безпеці або є перешкодою застосуванню МГП.

¹⁸ Гаазьке положення, ст. 43; Четверта Женевська конвенція, ст. 64.

¹⁹ Четверта Женевська конвенція, ст. 54.

²⁰ Четверта Женевська конвенція, ст. 51.

окупації та після неї. Так само МГП передбачає безперервність складу населення окупованої території, тому що ним забороняється індивідуальне або масове примусове переміщення або депортація осіб, які перебувають під захистом²¹, а також переміщення населення окупаційної держави на окуповану територію²².

22. МГП передбачає, що окупаційна держава може «застосовувати до осіб, що перебувають під захистом, таких заходів контролю чи безпеки, які будуть визнані за необхідні під час ведення війни»²³. Такі допустимі заходи повинні, однак, бути пропорційними та здійснюватися з дотриманням обов'язку завжди поводитися гуманно з мешканцями окупованої території. МГП забороняє застосування фізичного чи морального примусу до осіб, які перебувають під захистом, зокрема з метою отримання від них або від третіх осіб якихось відомостей²⁴.
23. Окупаційна держава повинна поважати вірність жителів окупованої території їхній країні. МГП забороняє окупаційній державі примушувати жителів окупованої території «присягати на вірність державі-супротивнику»²⁵. Зокрема, МГП забороняє окупаційній державі примушувати осіб, які перебувають під захистом, служити в її збройних силах або застосовувати тиск чи пропаганду для забезпечення добровільного вступу на військову службу²⁶. Ці положення захищають основоположні права та гідність осіб, які перебувають в окупації, забезпечуючи, щоб їх не примушували діяти всупереч присязі на вірність їхній власній державі.
24. Окупаційна держава зобов'язана також максимально можливою мірою забезпечити охорону здоров'я та гігієну й основні потреби місцевого населення, включно з продуктами харчування й медичною допомогою²⁷. Вона повинна дозволити вільне перевезення гуманітарної допомоги для населення та сприяти йому²⁸. Окупаційна держава не може знищувати нерухоме чи рухоме майно, що належить фізичним особам, соціальним або кооперативним організаціям, органам влади чи державі, за винятком випадків абсолютної військової необхідності²⁹. Окрім цього, управління нерухомим державним майном повинно здійснюватися згідно з правилами узурпу, а захоплене рухоме державне майно може використовуватися для військових дій, але не у приватних чи особистих цілях³⁰. За все реквізоване приватне майно має бути виплачена компенсація³¹.
25. Дітям на окупованій території забезпечуються додаткові спеціальні заходи захисту. Окупаційна держава зобов'язана сприяти належній роботі всіх закладів освіти та піклування для дітей, що передбачає обов'язок уникати втручання в їхню діяльність³². Вона не може змінювати сімейний чи особистий статус дітей або їхнє громадянство. Крім того, їй заборонено зараховувати дітей до підпорядкованих їй формувань чи організацій, зокрема тих, що переслідують політичні цілі³³. Забороняється переміщення дітей з окупованої території, крім випадків, коли цього вимагають переконливі причини, пов'язані зі станом здоров'я чи лікуванням дітей³⁴.
26. Російська Федерація та Україна також продовжують мати зобов'язання за міжнародними договорами в галузі прав людини, сторонами яких вони є³⁵, і звичаєвим правом. Крім того,

²¹ Окупаційна держава може тимчасово евакуювати осіб, які перебувають під захистом, з певної території, якщо це є необхідним для забезпечення безпеки населення або зумовлено особливо вагомими причинами військового характеру, однак забороняється переміщення населення за межі окупованої території, за винятком випадків, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин. Четверта Женевська конвенція, ст. 49.

²² Четверта Женевська конвенція, ст. 49(6); МКЧХ, Звичаєве МГП, норма 130.

²³ Четверта Женевська конвенція, ст. 27.

²⁴ Четверта Женевська конвенція, ст. 31.

²⁵ Гаазьке положення, ст. 45.

²⁶ Четверта Женевська конвенція, ст. 51; МКЧХ, Звичаєве МГП, норма 95. Примушення особи, що перебуває під захистом, служити в збройних силах ворожої держави становить серйозне порушення МГП. Четверта Женевська конвенція, ст. 147.

²⁷ Четверта Женевська конвенція, ст. 55-56.

²⁸ Четверта Женевська конвенція, ст. 59; Додатковий протокол I, ст. 70 (2); МКЧХ, Звичаєве МГП, норма 55.

²⁹ Четверта Женевська конвенція, ст. 53; Гаазьке положення, ст. 46; МКЧХ, Звичаєве МГП, норма 51. Ця норма забороняє тільки знищення, але не забороняє конфіскацію чи реквізицію за певних обставин.³⁰ Гаазьке положення, ст. 53 і 55; Звичаєве МГП, норма 51.

³⁰ Гаазьке положення, ст. 53 і 55; Звичаєве МГП, норма 51.

³¹ Гаазьке положення, ст. 53; Звичаєве МГП, норма 51.

³² Четверта Женевська конвенція, ст. 50; Коментар 1958 р., с. 286.

³³ Четверта Женевська конвенція, ст. 50; Коментар 1958 р., с. 288.

³⁴ Додатковий протокол I, ст. 78.

³⁵ Україна та Російська Федерація ратифікували Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП), Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенцію

зобов'язання держав щодо прав людини діють екстериторіально в усіх обставинах, де вони здійснюють юрисдикцію або ефективний контроль, зокрема на окупованій території³⁶. Це, зокрема, права, відступ від яких не допускається навіть під час надзвичайного стану, як-от право не бути свавільно позбавленим життя, право не піддаватися катуванням чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню, право на гарантії справедливого судового розгляду та право на ефективний засіб судового захисту для жертв. Хоча держави можуть відступати від певних зобов'язань за договорами в галузі прав людини, для заходів із відступу встановлені суворі умови, й такі заходи повинні бути сумісними з зобов'язаннями держав за міжнародним правом³⁷.

27. МГП і МППЛ захищають культурні права під час окупації. МГП гарантує повагу до честі, звичок і звичаїв осіб, які перебувають під захистом, що, як наголошено у Коментарі МКЧХ, є «особливо важливим у випадку окупованих країн»³⁸. Крім того, окупаційна держава зобов'язана «підтримувати зусилля компетентних національних органів влади окупованої країни з охорони та збереження її культурних цінностей»³⁹. МППЛ забороняє дискримінацію за ознаками мови, переконань, національного чи соціального походження⁴⁰ і гарантує право на участь у культурному житті⁴¹. Кожна людина, в індивідуальному порядку чи спільно з іншими або в рамках громади, має право обирати власну ідентичність, займатися культурною практикою та висловлюватися обраною нею самою мовою⁴².
28. Право людини на мирні зібрання, вільне вираження поглядів, вільне пересування і право на недоторканність приватного життя продовжують діяти у ситуаціях збройного конфлікту й окупації⁴³. Певні обмеження цих прав можуть допускатися у цілях, передбачених законом, зокрема, як зазначено у МПГПП, для охорони громадського порядку, здоров'я населення, суспільної моралі або для забезпечення національної безпеки⁴⁴. Крім того, такі обмеження повинні відповідати принципам законності, пропорційності й необхідності. Юридичним наслідком цих принципів є гарантування реалізації прав повною мірою, без будь-яких установлених державами обмежень, які «упосагають на сутність права» або спричиняють «стримувальний ефект» на практичне здійснення прав⁴⁵.

про права дитини (КПД) та Конвенцію про права осіб з інвалідністю. Україна, крім цього, ратифікувала Міжнародну конвенцію про захист усіх осіб від насильницьких зникнень.

³⁶ Комітет ООН з прав людини, Зауваження загального порядку № 31 (п. 10) і № 36 (п. 63).

³⁷ Див. ст. 4 МПГПП. У березні 2022 р. Україна повідомила Генерального секретаря ООН про свій відступ від деяких зобов'язань із прав людини, передбачених МПГПП, на термін дії воєнного стану. Після кожного продовження терміну дії воєнного стану Україна повідомляла Генерального секретаря про продовження дії вищезгаданих відступів (<https://treaties.un.org/pages/CNs.aspx?cnTab=tab2&clang=en>). Хоча Російська Федерація ввела воєнний стан в окупованих районах України у Донецькій, Херсонській, Луганській та Запорізькій областях, вона не повідомила про будь-які відступи від положень МПГПП. МПЕСКП не містить положень, які б дозволяли відступи.

³⁸ Четверта Женевська конвенція, ст. 27; МКЧХ, Коментар 1958 р. до Четвертої Женевської конвенції, ст. 27.

³⁹ Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, ст. 5.1. Цю конвенцію ратифікували і Україна, й Російська Федерація.

⁴⁰ МПГПП, ст. 2; МПЕСКП, ст. 2

⁴¹ МПЕСКП, ст. 15(a).

⁴² Зауваження загального порядку № 21, Право кожної людини на участь у культурному житті (пункт 1a) статті 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, п. 15a).

⁴³ Законність погрози ядерною зброєю, Консультативний висновок Міжнародного суду ООН, ICJ Reports 1996, п. 25; Правові наслідки будівництва стіни на окупованій палестинській території, Консультативний висновок Міжнародного суду ООН, ICJ Reports 2004, п. 106.

⁴⁴ МПГПП, ст. 12 (пересування), ст. 19(3) (вираження поглядів), ст. 21 (мирні зібрання).

⁴⁵ Комітет ООН із прав людини, Зауваження загального порядку №№ 37 (2020) про право на мирні зібрання, п. 36, № 34 (2011) про свободу думок та їх вираження, пп. 22, 33-35, і № 27 (1999) про свободу пересування, п. 14; резолюція Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 75/176 (2020) «Право на недоторканність приватного життя у цифрову епоху», п. 4.

V. КОНТЕКСТ

«Російський солдат запитав мене: "Тобі життя не шкода?" коли я сказала йому, що в мене немає причин допомагати їм у проведенні референдуму».

– Жінка, яка намагалася відмовитися від участі в так званому референдумі.

29. Російська Федерація розпочала окупацію української території у Криму в лютому 2014 року. Після проведення референдуму, що не мав законної сили⁴⁶, 18 березня 2014 року вона підписала «Договір про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим», яким Крим був незаконно приєднаний до Російської Федерації⁴⁷.
30. У квітні 2014 року озброєні групи, що виступили проти постмайданної влади у Києві, захопили державні будівлі й територію в окремих частинах Донецької та Луганської областей. У травні 2014 року, після проведення так званих референдумів, які не були визнані ані Урядом України, ані міжнародною спільнотою, ці озброєні групи⁴⁸ проголосили «Донецьку народну республіку» та «Луганську народну республіку», що спричинило початок бойових дій за контроль над територією на сході України в наступні вісім років⁴⁹.
31. 24 лютого 2022 року Російська Федерація розпочала повномасштабний збройний напад на Україну на декількох фронтах, зокрема на півночі від столиці. Проте, наприкінці березня 2022 року Збройні сили Російської Федерації відступили з північного фронту й зосередили бойові зіткнення на сході та півдні України. Російська Федерація захопила територію в Донецькій, Харківській, Херсонській, Луганській, Миколаївській та Запорізькій областях України. На деяких ділянках захоплення було здійснено швидко, тоді як місто Маріуполь, що на півдні Донецької області, знаходилося в облозі майже три місяці, зазнаючи інтенсивних бомбардувань⁵⁰.
32. Українські збройні сили розпочали контрнаступ, який на кінець листопада 2022 року привів до відвоювання всієї Миколаївської області, майже всієї Харківської області, міста Херсона й території Херсонської області на правому березі ріки Дніпро.
33. Тим часом Російська Федерація закріпилася на тій українській території, яку продовжували контролювати її збройні сили. У період із 23 до 27 вересня 2022 року російська окупаційна влада провела так звані референдуми про те, чи слід включити окуповані території Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей до складу Російської Федерації. Згодом, 30 вересня, Російська Федерація незаконно анексувала ці області⁵¹, що призвело до фактичного і повного запровадження на окупованій території російських політичної, законодавчої й адміністративної систем⁵².
34. 12 жовтня 2022 року Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй засудила цю спробу незаконної анексії української території та заявила, що незаконні дії Російської Федерації не мають юридичної сили згідно з міжнародним правом і не є підставою для будь-якого змінення статусу цих областей України⁵³.

⁴⁶ A/RES/68/262.

⁴⁷ Деталі див. у публікаціях УВКПЛ, Ситуація з правами людини в тимчасово окупованих Автономній Республіці Крим та місті Севастополі (Україна), вересень 2017 р., пп. 20-28, та УВКПЛ, Десять років окупації Російською Федерацією: права людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, Україна, 28 лютого 2024 р.

⁴⁸ У своєму рішенні від 30 листопада 2022 р. у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» Європейський суд із прав людини визнав «установленим поза будь-якого сумніву, що з перших днів існування сепаратистських адміністрацій та впродовж подальших місяців і років Російська Федерація у значних обсягах постачала зброю та іншу військову техніку сепаратистам на сході України» (п. 639).

⁴⁹ Див. доповіді УВКПЛ про Україну за період із 2014 до 2022 р. за посиланням <https://www.ohchr.org/en/countries/ukraine>.

⁵⁰ A/HRC/52/CRP.4, пп. 122-124.

⁵¹ Президент Російської Федерації ввів у дію «Договори про вступ Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької області та Херсонської області до складу Російської Федерації», якими, зокрема, не були визначені межі анексованих територій.

⁵² 13 жовтня 2022 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила резолюцію ES-11/4 «Територіальна цілісність України: захист принципів, закріплених у Статуті Організації Об'єднаних Націй», якою було засуджено організацію цих «референдумів» і спробу незаконної анексії областей України.

⁵³ Резолюція ES-11/4.

VI. СИТУАЦІЯ З ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

«Для людей, які живуть в умовах окупації, війна – це не лише ракети».

– Державний службовець, який вісім місяців проживав на окупованій території Запорізької області, був затриманий і катований Збройними силами Російської Федерації.

A. Загальний огляд

35. На території, окупованій Росією, було запроваджено низку заходів з порушенням МГП і МППЛ, сукупним результатом яких стало створення всепроникної атмосфери страху, яка окутала життя жителів окупованої території. Оскільки окупаційна влада примусово запровадила російські політичну, правову, адміністративну, освітню й соціальну системи, мешканці зазнавали дедалі сильнішого тиску, покликаного змусити їх демонструвати вірність Російській Федерації. Крім того, російська влада доклала свідомих зусиль для придушення проявів української культурної ідентичності.

B. Насильство та репресії

«Вони – не люди».

– Місцевий чиновник, затриманий разом з іншими мирними жителями в гаражі в Мелітополі (Запорізька область), згадує, як їх називав російський військовий.

36. Цивільні особи, опитані УВКПЛ, детально розповіли про те, як Збройні сили Російської Федерації застосовували насильство й репресії на початкових етапах окупації. Ці дії включали, зокрема, убивства, катування й жорстоке поводження, сексуальне насильство, насильницькі зникнення, свавільне затримання, немотивоване насильство й залякування, спрямовані на широке коло цивільних осіб, які, як вважалося, допомагали українським силам або виступали проти окупації⁵⁴. Застосовувалися й такі заходи, як придушення мирних протестів, обмежування вільного вираження поглядів, встановлення жорсткого контролю за пересуванням, проведення частих обшуків та інтрузивного збирання особистих даних. У перші місяці збройного нападу поширеним явищем стало також мародерство. Ці дії вчинялися в атмосфері безкарності та призвели до встановлення Збройними силами Російської Федерації контролю над населенням.

Затримання та застосування насильства щодо цивільних осіб, які, як вважалося, виступали проти окупації

«Після 90 днів тримання під вартою ви навчитеся любити Росію».

– Вчителька з Херсонської області згадує, як російський військовий погрожував їй під час обшуку її будинку.

37. У перші місяці окупації, з лютого до травня 2022 року, Збройні сили Російської Федерації здійснили масштабні свавільні затримання, включно з насильницькими зникненнями. УВКПЛ зафіксувало 634 такі випадки. Хоча за МГП окупаційна держава може позбавляти цивільних осіб волі з міркувань безпеки, тримання під вартою з таких міркувань є найбільш суворим заходом контролю, до якого окупаційна держава може вдаватися стосовно осіб, які перебувають під захистом. Він допускається

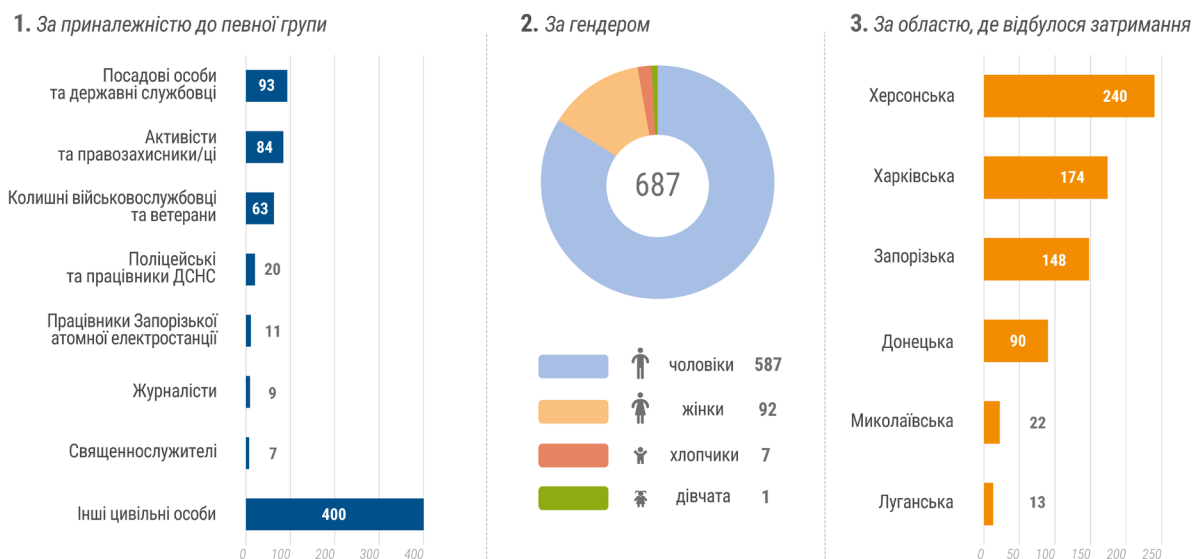
⁵⁴ Див., наприклад, УВКПЛ, Вбивства цивільних осіб: свавільні страти та напади на окремих цивільних осіб у Київській, Чернігівській і Сумській областях у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 7 грудня 2022 р.; та УВКПЛ, Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року, 27 червня 2023 р.

тільки у випадках, де це необхідно для «імперативних причин безпеки»⁵⁵, причому з дотриманням процедурних гарантій⁵⁶. Відсутність цих гарантій призводила до свавільного затримання, часто поєднаного з насильством⁵⁷. Більше того, серед затриманих опинялися цивільні особи, які не становили очевидної загрози безпеці окупаційної держави.

38. Першими, кого намагалися затримати, були ветерани Збройних сил України (ЗСУ), особи, яких підозрювали у зв'язках із Службою безпеки України (СБУ), та особи, які, ймовірно, мали досвід поводження зі зброєю (такі як мисливці). У деяких місцях опитані особи розповіли УВКПЛ, що Збройні сили Російської Федерації заздалегідь отримали чи склали списки таких осіб, яких вони потім негайно затримували, тримали під вартою та допитували. Наприклад, житель Куп'янська (Харківська область) описав, як на початковому періоді окупації «російські збройні сили хапали таких осіб на вулиці, накидали мішки їм на голову та везли у невідомому напрямку». Збройні сили Російської Федерації також переслідували членів сімей таких осіб, щоб змусити останніх здатися. Наприклад, у Запорізькій області Збройні сили Російської Федерації обшукали будинок жінки, чий син служив у ЗСУ, й вилучили всі предмети (зокрема фотографії й документи), пов'язані з ним. Вони затримали цю жінку та протримали її під вартою чотири дні, допитуючи про сина та погрожуючи ударами електричним струмом.
39. З часом Збройні сили Російської Федерації розширили категорії цивільних осіб, яких вони затримували та яким погрожували, вважаючи, що вони виступають проти окупації, як-от журналісти, державні службовці, державні посадові особи й громадських активістів (див. нижче). Загалом із 24 лютого 2022 року до 31 грудня 2023 року УВКПЛ зафіксувало 687 випадків свавільного затримання

СВАВІЛЬНІ ЗАТРИМАННЯ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ, ЗАФІКСОВАНІ УВКПЛ*

З 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року

Дата створення: 20 березня 2024 року

Джерело: УВКПЛ ММППЛ

* Реальні цифри є значно вищими.

⁵⁵ Четверта Женевська конвенція, ст. 78(1).

⁵⁶ Рішення щодо інтернування на окупованій території повинні ухвалюватися відповідно до регулярної процедури, яка має бути встановлена окупаційною державою відповідно до положень Четвертої Женевської конвенції. Мінімальні стандарти для такої регулярної процедури викладені у Женевських конвенціях і включають такі права, гарантії та обов'язки держави, яка затримує: накази про інтернування повинні ґрунтуватися на індивідуальному оцінюванні, й масове інтернування без такого оцінювання забороняється; інтерновані особи мають право бути негайно поінформованими про причини інтернування, право оскаржити рішення про інтернування, право на періодичний перегляд рішення про інтернування компетентним органом і право бути зареєстрованими та утримуватися у визнаному місці інтернування; інформація про інтернованих має бути передана сім'ям і Центральному агентству з розшуку; інтернування повинно закінчитися, які тільки зникнуть причини для нього. Крім того, держава, яка затримує, повинна у найкоротший строк надати своєму Національному інформаційному бюро відомості про осіб, які перебувають під захистом і тримаються в полоні більш ніж два тижні або яких інтерновано. Держава, яка затримує, повинна також дотримуватися основоположних гарантій, передбачених МППЛ, зокрема надати доступ до незалежного адвоката, бажано якого обрала затримана особа, і повідомити про суть доказів, на підставі яких ухвалення рішення про затримання. Див. Четверту Женевську конвенцію, ст. 41, 42, 78, 106, 132, 136; Додатковий протокол I, ст. 75(3).

⁵⁷ УВКПЛ, Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року, червень 2023 р., pp. 35-96.

в окупованих Російською Федерацією районах Донецької, Харківської, Херсонської, Луганської, Миколаївської та Запорізької областей (587 чоловіків, 92 жінки, 7 хлопчиків, 1 дівчинка). Багато з цих випадків також становили насильницькі зникнення.

40. УВКПЛ задокументувало широкомасштабну практику катувань і жорстокого поводження у місцях тримання під вартою. УВКПЛ отримало надійну та достовірну інформацію про поводження з затриманими цивільними особами та установило, що 90 відсотків із них піддавалися катуванню чи жорсткому поводженню. Збройні сили Російської Федерації, правоохоронні та пенітенціарні органи застосовували кілька видів насильства: сильне побиття руками й ногами, порізи, встромляння гострих предметів під нігті, імітація втоплення, імітація страти, удари електричним струмом. 48 затриманих цивільних осіб (29 чоловіків, 18 жінок, 1 хлопчик) були піддані сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом, що включало зґвалтування, погрози зґвалтуванням затриманих або їхніх родичів, побиття та удари електричним струмом по статевих органах і сосках, калічення статевих органів, примусове оголення, безпідставні обшуки порожнин тіла, сексуальні доторкання, погрози кастрацією та примушення затриманої жінки ходити в туалет у присутності чоловіків. УВКПЛ підтвердило факт смерті дев'яти затриманих (усі – чоловіки), спричиненої катуванням. Як зазначила Спеціальна доповідка з питань катувань, «ці жакливі дії не вбачаються ані рідкісними, ані випадковими, а скоріше організованими в рамках політики Російської Федерації для залякування, прищеплення страху, покарання або отримання інформації та зізнань»⁵⁸.
41. Затриманих цивільних осіб часто тримали в імпровізованих, неофіційних місцях тримання під вартою, у переповнених камерах, без доступу до достатнього харчування, води, медичної допомоги, у неналежних санітарних умовах, без свіжого повітря й за екстремальних температур. У багатьох місцях умови були настільки жакливими, що вони можуть за міжнародним правом становити жорстоке поводження чи катування. Цивільних осіб зазвичай тримали без зв'язку з зовнішнім світом упродовж тривалих періодів часу, до 17 місяців.
42. УВКПЛ також підтвердило, що військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації свавільно стратили 26 цивільних осіб (18 чоловіків, 6 жінок, 1 хлопчика, 1 дівчинку) на місці, наприклад під час обшуків удома, та вбили 30 цивільних осіб (27 чоловіків, 2 жінок, 1 дівчинку) під час тримання під вартою. Більшість страт було вчинено в період із березня до травня 2022 року.
43. Опитані особи одностайно говорили, що ніхто не почувався у безпеці у період життя в окупації або в той час, коли російські збройні сили контролювали їхню область. Один співрозмовник сказав УВКПЛ, що у Новій Каховці «кожен, незалежно від статі чи віку, міг бути підданий арешту, триманню під вартою й жорсткому поводженню без будь-яких видимих причин».

Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, за межами місць тримання під вартою

«Питали, чи є в нашому селі молоді дівчата, бо їм було нудно».

– Жінка, яка проживає в Херсонській області.

44. На тлі присутності збройних сил у населених районах були задокументовані різні випадки сексуального насильства, особливо щодо жінок і дівчаток (питання сексуального насильства в контексті тримання під вартою висвітлено у п. 40). УВКПЛ задокументувало сексуальне насильство, вчинене військовослужбовцями Збройних сил Російської Федерації щодо 16 цивільних осіб (14 жінок, 1 дівчинки, 1 чоловіка)⁵⁹. 14 випадків мало місце у житлових районах, де були розміщені Збройні сили Російської Федерації, а два випадки трапилися під час «фільтрації»⁶⁰. Ці випадки включають зґвалтування, групове зґвалтування, спроби зґвалтування, погроза зґвалтувати члена сім'ї, посягання сексуального характеру, примусове оголення та примушення затриману жінку ходити в туалет у присутності чоловіків. У Херсонській області російські солдати у березні-квітні 2022 року неодноразово тероризували 58-річну жінку та її чоловіка у них удома. Солдати забирали їхнє майно,

⁵⁸ Спеціальна доповідка ООН з питань катувань та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження та покарання, *Війна Росії в Україні* – синонім катувань, прес-реліз, 10 вересня 2023 р.

⁵⁹ Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, від якого потерпають жінки, чоловіки та діти, залишається недостатньо висвітленим через декілька факторів, як-от побоювання щодо безпеки, страх стигматизації, страх завдати психологічної травми чи шкоди близьким, необізнаність щодо того, що саме становить сексуальне насильство.

⁶⁰ Процес перевірки з міркувань безпеки та збору персональних даних, під час якого багатьох цивільних осіб свавільно затримували на різні строки – від кількох днів до кількох місяців. Див. УВКПЛ, *Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, 24 лютого 2022 року – 23 травня 2023 року, червень 2023 р.*

погрожували зґвалтувати жінку під дулом автомата, стріляли по будинку та чоловіку, а зрештою піддали її груповому зґвалтуванню. Також у Херсонській області у грудні 2022 року цивільна жінка-медик надавала допомогу особі, яка її потребувала, коли на неї напали четверо російських солдатів. Вони погрожували їй сексуальним насильством, та намагалися затягти її у кімнату, і зупинилися лише тоді, коли втрутився чоловік-колега цієї жінки.

45. Крім того, опитані особи сказали УВКПЛ, що військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації часто були п'яні, через що вони ставали непередбачуваними та загрозливими, особливо для жінок. Одна жінка з Нового Бурлука (Харківська область) згадала, як військовослужбовець Збройних сил Російської Федерації неодноразово приходив до неї на роботу п'яним, шукаючи жінок. Одного дня він, граючись своїм автоматом, сказав їй: «Дай мені дівчину. Я знаю, тут є дівчата». Житель Каховського району (Херсонська область) повідомив, що російські солдати п'яними їздили на танках вулицями села, наважання зупиняючи та допитуючи мешканців.

Придушення мирних протестів

46. Збройні сили Російської Федерації застосовували силу для придушення мирних протестів і зібрань, в результаті чого люди зазнавали травм і дедалі сильніше боялися брати участь у демонстраціях або вільно висловлюватися. У перші тижні повномасштабного вторгнення Російської Федерації місцеві жителі збиралися на мирні протести проти окупації, особливо у таких містах, як Енергодар, Нова Каховка, Мелітополь, Херсон і Куп'янськ. Цивільні особи махали українськими прапорами, грали українські пісні та гімн України й закликали російські війська піти. У більшості місць російські солдати спочатку спостерігали, але не втручалися в демонстрації. Проте, за кілька днів їхня реакція посилилася від застосування гучномовців і закликів до протестувальників розійтися до використання димових гранат і бойових набоїв. Наприклад, 6 березня 2022 року в Новій Каховці (Херсонська область) російські солдати кидали димові гранати та стріляли з автоматів по ногах мирних проукраїнських демонстрантів, поранивши щонайменше двох людей. У Херсоні російські війська принаймні у двох випадках на початку березня 2022 року робили постріли в повітря під час масштабних проукраїнських протестів⁶¹, а 27 квітня застосували сльозогінний газ і світло-шумові гранати⁶². 1 березня 2022 року у Куп'янську (Харківська область) російські війська кидали димові гранати у проукраїнську демонстрацію⁶³. В Енергодарі (Запорізька область) Збройні сили Російської Федерації застосовували сльозогінний газ і димові гранати для розгону масштабного мітингу протесту проти викрадення російськими силами місцевого керівника Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Ці репресивні заходи здійснювалися попри зобов'язання держав за МППЛ поважати право на мирні зібрання та «не забороняти, не обмежувати, не блокувати, не розганяти і не зривати мирні зібрання без вагомих підстав, а також не накладати санкції на учасників або організаторів без законних підстав»⁶⁴.
47. Через місяць окупації російські сили почали арешти проукраїнських місцевих лідерів і організаторів, тримаючи їх під вартою без зв'язку з зовнішнім світом, а у деяких випадках – піддаючи їх насильницькому зникненню, катуванню чи жорсткому поводженню. Наприклад, коли Збройні сили Російської Федерації наприкінці лютого 2022 року ввійшли у Куп'янськ (Харківська область), місцева влада організувала на центральній площі проукраїнське зібрання. Затятого проукраїнського представника міської ради російські сили витягли з натовпу, і станом на 31 грудня 2023 року його більше ніхто не бачив. Гоніння активістів поширили страх серед населення, відраджуючи жителів від організації подальших протестів або від участі у них. УВКПЛ не відомо про будь-які проукраїнські публічні зібрання на окупованій території після квітня 2022 року.
48. Збройні сили Російської Федерації також арештовували й людей, які просто брали участь у мирних протестах. Наприклад, у березні 2022 року в Херсоні Збройні сили Російської Федерації арештували двох молодих чоловіків і двох хлопчиків, коли вони йшли з протесту. Під час перебування під вартою

⁶¹ Українська правда, відеорепортаж «Херсон – це Україна! Жителі Херсона під дулами автоматів, але проганяють окупантів з міста», 5 березня 2022 р., <https://www.youtube.com/watch?v=0irhJlMhWRQ> (дата останнього перегляду – 26 січня 2024 р.); BBC News Україна, відеорепортаж «Херсон: багатотисячний мітинг проти окупантів», 13 березня 2022 р., <https://www.youtube.com/watch?v=nBJYDLaWZxY> (дата останнього перегляду – 26 січня 2024 р.)

⁶² Ху*вий Херсон, відеорепортаж від 27 квітня 2022 р., <https://t.me/hueviyherson/17706> (дата останнього перегляду – 26 січня 2024 р.).

⁶³ Теперішній Час, відеорепортаж «Мешканці Куп'янська вийшли проти солдатів РФ. Їх закидали димовими гранатами», 1 березня 2022 р., <https://www.youtube.com/watch?v=PlikcmS5RQ> (дата останнього перегляду – 26 січня 2024 р.).

⁶⁴ МППП, ст. 21; Комітет ООН із прав людини, Зауваження загального порядку № 37 (2020) про право на мирні зібрання, п. 23.

їх допитували про мотиви їхнього приєднання до протестувальників, сильно били та погрожували відрізати пальці. Один хлопчик сказав УВКПЛ, що під час «допиту» йому завдали ударів за кожний день акцій протестів, які він відвідав, та пригрозили зґвалтувати. В іншому випадку постійний відвідувач проукраїнських зібрань був арештований, і його сім'я не мала інформації про його місцезнаходження чи долю, поки його приблизно через місяць не відпустили.

49. 19 жовтня 2022 року Російська Федерація офіційно ввела воєнний стан на тій території України, яку вона незаконно анексувала 30 вересня 2022 року. Це передбачає, зокрема, цілу низку заходів, які можуть здійснюватися «за потреби», як-от комендантська година, вилучення майна, інтернування, обмеження свободи пересування, свободи зібрань, діяльності політичних партій та інших громадських об'єднань⁶⁵.

Придушення свободи вираження поглядів

50. Збройні сили Російської Федерації й окупаційна влада обмежили свободу вираження поглядів, взявши під контроль поширені засоби збирання, розповсюдження та отримання інформації, як-от мережі мобільного зв'язку, Інтернет і засоби масової інформації, а також погрожуючи журналістам, працівникам засобів масової інформації та особам, які виражали проукраїнські погляди, й затримуючи їх. При цьому Російська Федерація не дотримувалася свого зобов'язання поважати право на вільне вираження поглядів, передбачене МППП⁶⁶.
51. Російська влада захопила контроль над засобами масової комунікації, з самого початку окупації перервавши роботу українського Інтернету, українських мобільних мереж, телебачення та радіо у багатьох населених пунктах⁶⁷ або відключивши ці мережі. Станом на перший тиждень березня 2022 року був припинений доступ до українських мереж телебачення, Інтернету та мобільного зв'язку в Маріуполі (Донецька область). 6 березня 2022 року послуги українського Інтернету та мобільного зв'язку були відключені в Бердянську (Запорізька область), а станом на травень 2022 року – в Куп'янську (Харківська область). До липня 2022 року російська влада перенаправила весь Інтернет-трафік на окупованій території через російські мережі, що дозволило владі контролювати інформацію, доступну в Інтернеті. Жителям заблокували доступ до соціальних мереж, зокрема Facebook і Twitter, до українських новинних сайтів і пошукової системи Google. Ці заходи позбавили населення можливості отримувати інформацію з незалежних джерел новин, від сімей чи друзів під час швидких змін, коли доступ до новин набув підвищеної важливості⁶⁸.
52. Збройні сили Російської Федерації захопили й відключили місцеві українські телевізійні канали та радіостанції й замінили їх російськими державними або прокремлівськими медіа. Українська влада повідомила, що станом на 27 квітня 2022 року 164 українські радіомовники припинили передачі на окупованій території, а 284 присвоєних частот були захоплені⁶⁹. У серпні 2022 року в Херсонській області почав мовлення «Таврія ТВ», телевізійний канал із проросійською редакційною політикою, а у Запорізькій області була представлена телерадіокомпанія «За!ТВ», яка діяла під слоганом «Все про позитивні перетворення в житті регіону після повернення до складу Росії». На окупованій території Донецької, Луганської та Херсонської областей Збройні сили Російської Федерації здійснювали рейди

⁶⁵ Указ Президента Російської Федерації від 20 жовтня 2022 р. № 756 «Про введення воєнного стану на територіях Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької та Херсонської областей».

⁶⁶ Право на вільне вираження своїх поглядів включає свободу «шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або у художніх формі вираження чи іншими способами на свій вибір», МППП, ст. 19(2). Будь-які обмеження повинні встановлюватися законом, бути пропорційними та суворо необхідними для поваги до прав і репутації інших осіб, для охорони національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи суспільної моралі. Комітет ООН із прав людини, Зауваження загального порядку № 34, п. 22.

⁶⁷ Для цілей цієї доповіді «населені пункти» означають будь-яке населене місце, зокрема міста, селища, села й сільські поселення.

⁶⁸ Право на доступ до інформації є центральним елементом свободи вираження поглядів і включає загальне право населення на доступ до інформації, яка має суспільний інтерес, з широкого кола джерел. МППП, ст. 19(2); Комітет ООН із прав людини, Зауваження загального порядку № 34, пп. 18-19; Доповідь Спеціального доповідача з питань про заохочення й захист права на свободу переконань та їх вільне вираження, А/68/362.

⁶⁹ Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Ольга Герасим'юк закликала європейських медіарегуляторів продовжити процес об'єднання для ще більшого протистояння російській дезінформації, заява від 12 травня 2022 р., https://www.nrada.gov.ua/en/olga-gerasym-yuk-zaklykala-yevropejskyh-mediaregulyatoriv-prodovzhyty-protses-ob-yednannya-dlya-shhe-bilshogo-protystoyannya-rosijskij-dezinformatsiyi/?fbclid=IwAR1s0aQ8WmN_LK4I71G1PLfGMS6vDod6DTg9al5kzyXJgf7n-SfBsZr1vec (дата останнього перегляду – 26 січня 2024 р.).

на місцеві друковані ЗМІ та змушували їхніх працівників просувати наративи про «успішне визволення російськими збройними силами» або захоплювали їхнє обладнання та приміщення⁷⁰.

53. Журналістів змушували не писати «проукраїнські» статті, часто застосовуючи погрози або насильство. Наприклад, у березні 2022 року Федеральна служба безпеки Російської Федерації затримала у Херсоні журналіста, який відвідував проукраїнські демонстрації та писав про них, і протягом трьох днів неодноразово допитувала й катувала його. Погрожуючи насильством щодо його сім'ї, співробітники ФСБ змусили його записати заяву про те, що СБУ фінансувала всі проукраїнські демонстрації у місті. У Харківській області російські солдати затримали журналіста й допитали його про відеоматеріали, які він завантажував у соціальні мережі. Його тримали під вартою понад три місяці, неодноразово б'ючи та піддаючи ударам електричним струмом. Співробітники ФСБ наказали йому фільмувати російську військову діяльність за їхніми вказівками. Коли він відмовився, вони побили його та пригрозили стратити. 3 24 лютого 2022 року УВКПЛ зафіксувало свавільне затримання 9 журналістів і працівників ЗМІ збройними силами Російської Федерації на окупованій території.
54. Крім того, у березні 2022 року Російська Федерація ввела кримінальну відповідальність⁷¹ за поширення «фейкових новин» щодо війни в Україні, що передбачає позбавлення волі на строк до 15 років⁷². Ця загроза кримінального переслідування спричинила сильний стримуючий ефект, причому не тільки у Російській Федерації⁷³, а й на окупованій території, де Російська Федерація всупереч МГП застосовувала своє законодавство у повному обсязі, внаслідок чого журналісти почали піддавати самоцензурі свої відкриті акаунти у соціальних мережах та призупиняти діяльність своїх веб-сайтів.
55. Інші цивільні особи – не тільки працівники ЗМІ – піддавалися погрозам і насильству за вираження критичних думок. У Запорізькій області збройні сили Російської Федерації арештували сімейну пару за розповсюдження проукраїнських листівок. Чоловіка свавільно тримали під вартою приблизно два місяці у двох різних місцях. У першому з них його катували електричним струмом, погрожували зґвалтувати, били, зламавши йому кілька ребер, та тримали у поганих умовах. Жінку свавільно тримали під вартою близько місяця у поганих умовах: без достатнього харчування й доступу до санітарних засобів, за дуже низької температури, в камері, яка у якийсь момент була затоплена нечистотами. Після перебування під вартою обох цих осіб доставили на блокпост у Василівці й незаконно вислали з окупованої території на територію, яка контролюється Урядом України.
56. Ці насильницькі дії справили сильний вплив на жертв, їхні сім'ї та громади. У Токарівці (Херсонська область) російські солдати арештували священника, який, на їхню думку, займав проукраїнську позицію і який не звернув увагу на їхнє попередження щодо використання ним української мови у розмовах із його парафіянами. Вони свавільно тримали його під вартою протягом приблизно дев'яти місяців, били та допитували його про те, чому він читав проповіді українською мовою й чи молився він за Україну або ЗСУ. Йому було відмовлено у медичній допомозі після того, як він у результаті побиття отримав травми; крім того, його позбавили достатнього харчування. Після звільнення він потребував лікування спини та шлунку, однак, як він сказав УВКПЛ, набагато більше часу займе його психічне відновлення. Через сім місяців після звільнення він усе ще мав проблеми зі сном і відчував глибокий стрес, згадуючи, що з ним сталося. Він не може жити у своєму селі, тому що воно регулярно зазнає російських артилерійських обстрілів, і не може вести церковну службу, як раніше, через пошкодження, завдані його церкві.

⁷⁰ УВКПЛ, Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2022 року, вересень 2022 р., п. 112.

⁷¹ Статтю 207.3 Кримінального кодексу Російської Федерації передбачено кримінальне переслідування за публічне поширення «свідомо неправдивої інформації, що містить дані про використання збройних сил Російської Федерації в цілях захисту інтересів Російської Федерації та її громадян, підтримання міжнародного миру й безпеки або про виконання державними органами Російської Федерації своїх повноважень за межами території Російської Федерації». Крім того, Федеральна служба Російської Федерації з нагляду в сфері зв'язку, інформаційних технологій і масових комунікацій указала, що стосовно війни в Україні журналісти повинні повідомляти тільки інформацію, надану Урядом Російської Федерації. Кримінальний кодекс Російської Федерації від 13 червня 1996 р. № 63-ФЗ, ст. 207.3 (зі змінами від 4 березня 2022 р.), <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&firstDoc=1&lastDoc=1&nd=602900891> (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера; дата останнього перегляду – 26 січня 2024 р.).

⁷² Ці зміни зазнали різкої критики як наступ на свободу засобів масової інформації. На думку Спеціальних доповідачів Організації Об'єднаних Націй з питання про заохочення й захист права на свободу переконань та їх вільне вираження, з питання про права на свободу мирних зборів і асоціації та щодо ситуації правозахисників і правозахисниць, «цей закон означає повне обмеження інформації про війну й, таким чином, офіційно схвалює дезінформацію», УВКПЛ, Росія: експерти ООН занепокоєні у зв'язку з повним обмеженням інформації, прес-реліз, 12 березня 2022 р.

⁷³ До грудня 2022 року була призупинена діяльність понад 20 національних і міжнародних засобів масової інформації, зокрема великого незалежного інформаційного видання «Нова газета». Комітет ООН із прав людини, Заключні зауваження до восьмої періодичної доповіді Російської Федерації, 1 грудня 2022 р., CCPR/C/RUS/CO/8.

Контроль за пересуванням цивільних осіб

57. На початку окупації російські збройні сили встановили численні блокпости в населених пунктах, поруч із будинками цивільного населення, на в'їздах у села і вздовж основних доріг, що ведуть до міст обласного значення та інших великих населених пунктів. Це жорстко обмежило свободу пересування між населеними пунктами та всередині сіл⁷⁴. Наприклад, на початку травня 2022 року в Балаклії (Харківська область) сімейній парі заборонили проїзд через блокпост, сказавши, що «місто закрите». Для цивільних осіб проїзд через блокпости тягнув за собою реальну небезпеку свавільного затримання, катувань або жорстокого поводження. Деякі цивільні особи навіть втратили життя: УВКПЛ задокументувало 25 випадків, у яких військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації відкрили вогонь по цивільних особах, які знаходилися в автомобілях, їхали або перебували на блокпостах, унаслідок чого 14 осіб загинуло (8 чоловіків, 3 жінки, 2 дівчинки, 1 хлопчик), а 33 дістали поранень (17 чоловіків, 11 жінок, 3 хлопчики, 2 дівчинки)⁷⁵. УВКПЛ отримало також повідомлення про те, що цивільні особи зникали, проходячи через блокпости.
58. На кожному блокпості цивільних осіб часто піддавали неодноразовим обшукам, зокрема обшукам особистих речей та телефонів, що нерідко супроводжувалося словесними образами, приниженням⁷⁶ або фізичним насильством. Іноді обшуки призводили до затримання, катувань чи жорстокого поводження. Співрозмовники неодноразово говорили УВКПЛ, що чоловіків змушували роздягатися до білизни, щоб Збройні сили Російської Федерації могли перевірити наявність «проукраїнських» татуювань і «підозрілих» синців (які могли б свідчити, що особа носила зброю чи стріляла з неї). На одному блокпості в Пологівському районі (Запорізька область) Збройні сили Російської Федерації заарештували пенсіонера, тому що приватна група Telegram-каналу у його телефоні містила відеозаписи протестів українців. Його протримали під вартою близько місяця й неодноразово катували, зокрема вистрелили йому в ногу, жорстко били та примусили викопати собі могилу. На блокпості в Ізюмі (Харківська область) Збройні сили Російської Федерації затримали двох жінок, коли знайшли у мобільному телефоні однієї з них приватні повідомлення про російську зброю. Солдати допитували їх кілька годин, питаючи, чому їм не подобається президент Російської Федерації й саму цю державу.
59. Одна співрозмовниця сказала УВКПЛ, що обшуки на блокпостах стримували її від пересування своїм містом. Деякі жителі, особливо чоловіки, навіть старалися не виходити з дому, тому що Збройні сили Російської Федерації частіше звертали увагу на чоловіків, підозрюючи їх в участі у бойових діях або у діяльності проукраїнських груп. Ветеран ЗСУ розповів УВКПЛ, що він залишився на окупованій території Херсонської області незважаючи на ризики, тому що боявся перетинати численні блокпости на шляху до території, підконтрольної Україні.
60. Станом на грудень 2023 року блокпости залишалися дуже поширеним явищем на окупованій території, особливо поблизу від лінії фронту, включно з мобільними блокпостами, місце розташування яких часто змінювалося залежно від міркувань військового характеру.

Особисті обшуки, обшуки житла і телефонів

«Ваші родичі можуть вас ніколи не знайти».

– Затримана жінка передає слова офіцера ФСБ, який допитував її після того, як у її мобільному телефоні знайшли текстові повідомлення.

61. Збройні сили Російської Федерації часто проводили особисті обшуки та обшуки речей за межами блокпостів. Вони здійснювали раптові обшуки на вулицях, на підприємствах і в домівках, що спричиняло виникнення всеохопного відчуття незахищеності⁷⁷ та порушувало питання щодо сумісності цих заходів із правом бути захищеним від свавільного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя, посягань на недоторканність житла або на таємницю кореспонденції⁷⁸.

⁷⁴ Наприклад, співрозмовники повідомили УВКПЛ, що у березні 2022 р. для того, щоб дістатися з Бердянська до Запоріжжя (приблизно 200 км автійкою), їм довелося проїхати 22-25 блокпостів. Крім цього, свободу пересування ще більше обмежив режим комендантської години, запроваджений у рамках воєнного стану.

⁷⁵ Більшість цих нападів на окремих цивільних осіб (59 відсотків) була вчинена в останні дні лютого 2022 р.

⁷⁶ МГП вимагає поваги до осіб та їхньої честі (Четверта Женевська конвенція, ст. 27) й забороняє принижуюче й образливе поводження (Додатковий протокол I, ст. 75(2)(b)).

⁷⁷ Крім того, декілька співрозмовників розповіли УВКПЛ, що обшуки в їхніх домівках проводилися під час комендантської години, вночі або рано вранці, щоб мешканці напевно були вдома.

⁷⁸ МПГПП, ст. 17; Загальна декларація прав людини, ст. 12; КПД, ст. 16.

62. Часто обшуки проводилися з елементами фізичного насильства та принизливого поводження, як-от примусове роздягання, з погрозами, словесними образами, знищенням майна і мародерством, що викликало психологічний стрес і страх. Згідно з МГП будь-який особистий обшук повинен проводитися «так, щоб це не ображало гідність особи, яку обшукують»⁷⁹, причому з застосуванням «найменш інтрузивних способів і з повним дотриманням заборони жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження»⁸⁰. Проте, жителі зазнавали значного стресу під час обшуків через серйозні ризики насильства. Одна жінка під час обшуку її житла у Запорізькій області злякалася, що ФСБ знайде її українські книги. Вона отримала такий стрес, що після обшуку її довелося госпіталізувати.
63. Збройні сили Російської Федерації регулярно проводили обшуки житла та перевірки документів, спричиняючи тривогу серед населення. Один пенсіонер, який жив у Херсоні під час його окупації, описав, як російські військові неодноразово оточували його багатоквартирний будинок та проводили перевірку, стукаючи в двері та ставлячи запитання. Він сказав УВКПЛ, що такі візити сіяли страх серед мешканців. Інший мешканець згадав: «Вони щодня за кимось приходили. Мене лякав кожний стук».
64. Співрозмовники неодноразово розповідали, як Збройні сили Російської Федерації перевіряли весь вміст мобільних телефонів, що викликає занепокоєння щодо втручання в право на недоторканність особистого життя й дотримання принципів необхідності та пропорційності. Зміст якогось тексту особистого характеру чи повідомлення сім'ї або друзям міг призвести до затримання й суворого покарання. Наприклад, у Миколаївській області Збройні сили Російської Федерації зупинили та обшукали одного місцевого жителя на вулиці. Знайшовши у приватному чаті на його телефоні повідомлення зі згадкою про присутність російських військ у селі, вони затримали його й кілька днів катували, зокрема били прикладами й ногами, погрожуючи ножом відрізати йому вуха.
65. Мешканцям було небезпечно також просто мати VPN, «неправильний» телефонний застосунок або «підозрілі» фотографії у мобільному телефоні. Під час обшуку житла однієї жінки у Херсонській області військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації розізлилися на неї, коли знайшли у її мобільному телефоні застосунки Уряду України та української банківської системи, після чого пригрозили зґвалтувати її. Вони скинули налаштування телефону до заводських і попередили, щоб вона більше не встановлювала українські застосунки. Через ці ризики жителі часто боялися взагалі мати якісь дані у своїх телефонах. Проте, наявність мобільного телефону без повідомлень чи застосунків або відсутність мобільного телефону також викликала підозри.

Інтрузивне збирання персональних даних

66. Багато співрозмовників повідомили, що Збройні сили Російської Федерації збирали вичерпні персональні дані жителів окупованої території, іноді з застосуванням залякування, погроз або насильства. Російська окупаційна влада накопичувала дані про осіб, які становлять інтерес, як-от реальні чи ймовірні проукраїнські активісти, представники громадянського суспільства, особи без паспорта Російської Федерації, представники місцевої влади, ветерани та мисливці. Вона збирала інформацію під час «фільтрації», обшуків і допитів, а також з офіційних документів, залишених у відділках поліції та приміщеннях місцевих адміністрацій⁸¹. Крім того, окупаційна влада збирала інформацію від мешканців та роботодавців, які її підтримали, і безпосередньо від осіб, зокрема з їхніх заяв про видачу російського паспорта або про надання медичної, соціальної чи гуманітарної допомоги. Це збирання персональних даних спричиняло страх, тому що за допомогою цих даних можна було легко знайти людей для затримання, залякування й насильства, як зазначалося вище.
67. Одна жителька Херсонської області розповіла УВКПЛ, що її начальника зобов'язали щотижня подавати список працівників із зазначенням тих, хто отримав російський паспорт і російську державну медичну страховку. Інший мешканець, якому вдалося побачити документи, що належать російським силам безпеки, зазначив, що вони містять інформацію про кожного активного жителя його міста. Судячи з приміток у цих документах, він вважає, що ФСБ використовує цю інформацію для того, щоб вирішити, який тиск чинити на цих людей, щоб змусити їх співпрацювати.
68. Російська окупаційна влада активно заохочувала жителів стежити одне за одним і повідомляти про «підозрілих» осіб, навіть створюючи онлайн-платформи для надання такої інформації. У Херсонській

⁷⁹ Комітет ООН із прав людини, Зауваження загального порядку № 16, п. 8.

⁸⁰ Комітет ООН проти катувань, Заключні зауваження, CAT/C/HKG/CO/4, п. 10.

⁸¹ У багатьох місцях, які потрапили в окупацію, місцеві керівники з великим ризиком для власної безпеки доклали зусиль для того, щоб сховати офіційну документацію від Збройних сил Російської Федерації.

області окупаційна влада запропонувала винагороду за таку інформацію⁸². Декілька жителів, яких затримали чи допитували, сказали УВКПЛ, що, на їхню думку, сусіди повідомили про них за вираження проукраїнських поглядів. Деякі думають, що їх видали конкуренти з бізнесу або через особисті суперечки. Інші підозрюють, що про них повідомили друзі. Наприклад, наступного дня після того, як мешканець Запорізької області надіслав друзям приватне повідомлення «Слава Україні», Збройні сили Російської Федерації зупинили його, згадали про це повідомлення і погрожували насильством йому та його сім'ї.

Пограбування та примусове вилучення майна

69. Співрозмовники незмінно повідомляли про те, що з самого початку окупації вони стали жертвами чи свідками поширеного пограбування приватного майна військовослужбовцями Збройних сил Російської Федерації⁸³. Перелік цього майна є дуже широким: електроніка, кухонні прилади, бойлери, кондиціонери, телевізори, ювелірні вироби, алкоголь. Одна опитана особа зазначила, що російські солдати «просто брали все, що їм подобалось». Ще одна особа сказала УВКПЛ, що з перших днів окупації вони ходили від одного дому до іншого, проводячи обшуки й забираючи всі знайдені гроші.
70. У кількох селах і селищах Херсонської та Запорізької областей військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації вимагали, щоб жителі вказали їм на незаселені будинки, і грабували їх першими. Як сказала УВКПЛ одна сімейна пара, якщо люди відмовлялися надати інформацію про незаселені будинки, їх словесно залякували чи били. Російські солдати також грабували незаселені будинки, приходячи туди, коли власників не було вдома і продовжуючи виносити речі та складати їх у вантажівки навіть якщо власники поверталися. Ризик втратити майно, залишене без догляду, часто впливало на рішення жителів залишитися на окупованій території.
71. Російські солдати крали майно відкрито, без будь-якого очевидного страху дисциплінарного покарання. У Харківській області одна жінка спостерігала, як російські солдати під час обшуку її будинку крали ковдри, алкоголь, телефони, ноутбуки, бритви, парфуми, годинники, напої та інші речі. У Запорізькій області російські солдати арештували чоловіка й на очах у всіх винесли всі його речі, навіть знявши з нього черевики.
72. Військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації відбирали транспортні засоби у громадян, приватних підприємств, державних установ і церков, а також на блокпостах для користування як у військових, так і в особистих цілях. Ті, хто конфіскував або реквізував майно, як правило, не додержувалися процедур, приписаних МГП⁸⁴. У Херсоні ФСБ увірвалися в автосалон «Тойота» і використовували транспортні засоби, коли залякувала та затримувала місцевих жителів. Один співрозмовник описав, як в результаті члени його сім'ї нервували щоразу, коли бачили, що повз них проїжджають конкретні автомобілі цієї марки. Співрозмовник із Мелітополя (Запорізька область) був свідком того, як російські солдати заблокували цивільного чоловіка, який їхав у центрі міста на своєму автомобілі, наказали йому вийти, штовхнули на землю та поїхали на його автомобілі.
73. Російські солдати також забирали обладнання з закладів освіти та медичних закладів. У Харківській області зі шкіл у трьох різних районах, контроль над якими Україна повернула собі у вересні 2022 року, російські солдати вивезли комп'ютери, мультимедійну апаратуру, кухонні прилади й меблі. Вони також пограбували та зруйнували багато аптек у Харківській та Херсонській областях, чим зменшили доступ жителів до основних лікарських засобів. В одному селі Харківської області жителям довелося їздити для отримання медичної допомоги до сусіднього селища, тому що у березні 2022 року місцева амбулаторія була пошкоджена, а її обладнання було розкрадено.

⁸² Адміністрація Запорізької області, «Куди повідомити інформацію про підозрілих осіб», офіційне повідомлення у Telegram-каналі, 28 липня 2023 р., https://t.me/zap_admin/4873,%20; ДНР Онлайн, «Вечірнє зведення Штабу територіальної оборони», офіційне повідомлення у Telegram-каналі, 28 січня 2023 р., <https://t.me/dnronline/90427>; Адміністрація Херсонської області, «Військово-цивільна адміністрація Херсонської області звертається до жителів регіону з проханням надавати за винагороду інформацію», офіційне повідомлення у Telegram-каналі, 12 липня 2022 р., https://t.me/VGA_Kherson/2476 (дата останнього звернення - 26 січня 2024 р.).

⁸³ Пограбування забороняється за всіх обставин. Гаазьке положення, ст. 28; Четверта Женевська конвенція, ст. 33.

⁸⁴ Див. п. 24 у розділі «Законодавча база».

«Якщо ти будеш підіймати галас щодо пошуків свого чоловіка, ми повернемося і заберемо тебе також».

– Жінка розповідає, що говорили російські солдати, коли забирали її чоловіка із зав'язаними очима та в наручниках.

74. Описані вище інциденти та порушення мали місце в атмосфері повної безкарності. УВКПЛ зафіксувало, що станом на 31 грудня 2023 року російська влада ініціювала кримінальне розслідування тільки за чотирма випадками ймовірних неправомірних дій (двома випадками, де мали місце вбивства, одним випадком катувань і одним випадком примусової праці). УВКПЛ невідомо про будь-які інші заходи, вжиті Російською Федерацією для забезпечення відповідальності за порушення, вчинені її власними силами. Навпаки, у червні 2023 року Російська Федерація ухвалила закон, яким по суті надано амністію російським військовослужбовцям за надмірно широкий перелік злочинів, потенційно включно з грубими порушеннями МППЛ або серйозними порушеннями МГП⁸⁵.

Атмосфера страху

«Ми настільки звикли шепотіти через страх, що навіть зараз ми все ще говоримо пошепки».

– Жінка, яка проживала в окупації на Херсонщині до листопада 2023 року, після того як вона виїхала з дому на територію, яка підконтрольна Уряду України.

75. Сукупним ефектом дій Збройних сил Російської Федерації у перші місяці окупації стало створення атмосфери страху: багато жителів боялися затримання й катувань, зокрема сексуального насильства; вони боялися сексуального насильства у житлових районах; вони боялися пограбування своїх домівок; вони боялися блокувань і обшуків їх самих, їхнього житла та мобільних телефонів; вони боялися виражати свої думки навіть у приватному спілкуванні, яке вже не вважалося приватним. У міру того, як жителі дедалі частіше ставали жертвами чи свідками серйозних порушень прав людини або чули про пережите членами їхніх сімей, друзями, сусідами й колегами, їхні страхи посилювалися.
76. Російська окупаційна влада перетворила цю атмосферу страху на зброю для того, щоб примушувати жителів співпрацювати. Один співрозмовник зазначив, що «побиття було способом управління [нашим] містом за допомогою страху». Багато співрозмовників описали, як Збройні сили Російської Федерації погрожували відправити людей або їхніх родичів «на підвал». За загальним розумінням це означало, що їх триматимуть під вартою й катуватимуть⁸⁶, щоб страхом змусити їх співпрацювати з окупаційною владою або доносити на своїх сусідів і колег.
77. У Херсонській області особа, що працювала з російською окупаційною владою, пригрозила мерові, що якщо той не співпрацюватиме, його «чекають довгі й холодні ночі у підвалі». У Запорізькій області Збройні сили Російської Федерації обшукали будинок одного журналіста, звинуватили його у тому, що він – «партизан», і пригрозили забрати його «на підвал», де його зґвалтували б.
78. Погрози членам сім'ї спричиняли сильні страждання. Співрозмовник із Херсонської області розповів УВКПЛ, що побиття, яке він переніс, коли його силою змушували співпрацювати з окупаційною владою, не йдуть у порівняння з тим жахом, який він відчув, коли співробітники ФСБ пригрозили зґвалтувати його дружину. Він описав це як «найбільш тяжке моральне страждання мого життя».
79. Атмосфера страху зруйнувала соціальний устрій громад та ізолювала людей. Російська окупаційна влада культивувала недовіру та неспокій, налаштовуючи сусідів і колег одне на одного. Одна мати з Херсонської області описала постійний страх того, що «може статися біда», якщо сусід підслухає, як її дитина скаже щось, що буде витлумачено як проукраїнське. У таких умовах організація будь-яких колективних дій навряд чи була можливою.

⁸⁵ Закон Російської Федерації № 270-ФЗ «Про особливості кримінальної відповідальності осіб, які залучаються до участі у спеціальній війсьній операції», ухвалений 24 червня 2023 р. Див. УВКПЛ, Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 року, жовтень 2023 р., pp. 128-129.

⁸⁶ Багатьох затриманих Збройні сили Російської Федерації кидали у підвали різних офіційних і неофіційних місць тримання під вартою, де їх піддавали катуванням і жорсткому поводженню. Отже, погрозу «кинути на підвал» населення загалом розуміло як погрозу побити, вдарити електричним струмом і завдати іншої серйозної шкоди.

80. Цивільні особи розповіли УВКПЛ, як деспотичний характер російської окупації створив «нестерпну» загальну атмосферу «тривожності» та «безпорадності». В умовах цієї гнітючої обстановки багато людей, побоюючись за свою безпеку або за безпеку своєї сім'ї, відчули себе змушеними співпрацювати з окупаційною владою, а згодом продемонструвати вірність Російській Федерації. Отже, атмосфера страху створила передумови для впровадження окупаційною владою російських систем управління й адміністрування.

С. Впровадження російських систем управління й адміністрування замість наявних

«Як я можу сказати "ні" чоловіку, який направив на мене автомат?»

– Держслужбовиця з Херсонської області.

81. Російська Федерація здійснила три головні кроки для впровадження своїх систем управління й адміністрування на окупованій території. По-перше, вона шляхом насильства й залякування змусила державних службовців продовжити працювати на ключових посадах для управління цією територією. По-друге, незадовго до незаконної анексії окупованої території та після неї вона застосувала російські правову й адміністративну системи, що торкнулося всіх сфер політичного, суспільного, культурного та економічного життя. Нарешті, вона зобов'язала населення продемонструвати вірність новим російським інституціям, отримавши російські паспорти. На кожному з цих кроків відбувалися порушення МГП і МППЛ.
82. Оскільки МГП вимагає від окупаційної держави управляти окупованою територією на благо місцевого населення й дозволити йому жити «якомога більш нормальним життям»⁸⁷, воно передбачає безперервність державних послуг і продовження роботи працівників державного сектору (наприклад, суддів, учителів, лікарів, пожежників). Проте, працівникам державного сектору має бути дозволено працювати в рамках наявних систем, причому до них, як до осіб, що перебувають під захистом, слід ставитися з повагою, захищати їх від фізичного та морального примусу й не примушувати їх присягати на вірність окупаційній державі⁸⁸. Підхід Російської Федерації порушив ці норми. Вона змінила систему державної служби, узгодивши її з російськими стандартами, застосувала примус, щоб змусити працівників державної сфери продовжити працювати на ключових посадах, і домоглася, щоб вони продемонстрували вірність російським інституціям. Цей підхід був використаний у багатьох сферах державного сектору.

Посадові особи місцевих органів влади

83. На початкових етапах окупації Збройні сили Російської Федерації намагалися, щоб посадові особи місцевих органів влади служили окупаційному режиму. Вони використовували списки місцевих посадовців (таких як мери, депутати міських рад і сільські голови) і, прийшовши до них на роботу чи додому, тиснули на них, щоб примусити до співпраці з російською окупаційною владою. Збройні сили Російської Федерації систематично відвідували кожний кабінет будівлі адміністрації Мелітопольського району (Запорізька область), щоб з'ясувати, чи продовжить персонал виконувати свої функції в російських установах і згідно з законодавством та стандартами Російської Федерації.
84. Іноді російська окупаційна влада пропонувала стимули, як-от підвищення по службі, збільшення заробітної плати й особливий захист, щоб спонукати посадовців до співпраці. У Голій Пристані (Херсонська область) Збройні сили Російської Федерації неодноразово пропонували одному працівникові місцевої влади переведення на посаду мера замість обраного мера, який відмовився співпрацювати з окупаційною владою й був затриманий.
85. Якщо переконати посадових осіб не вдавалося, Збройні сили Російської Федерації часто застосовували залякування чи погрози насильством (іноді щодо членів сім'ї), а у деяких випадках – свавільне затримання, катування чи жорстоке поводження. УВКПЛ задокументувало в окупованих районах Харківської, Херсонської, Миколаївської та Запорізької областей 37 випадків, де посадові

⁸⁷ Jean S. Pictet, 'The principles of international humanitarian law (III)' [Жан Пікте, *Принципи міжнародного гуманітарного права (III)*], *International Review of the Red Cross*, Vol. 6, No. 68, November 1966, pp. 567–581, at 570.

⁸⁸ Четверта Женевська конвенція, ст. 27 і 31; Гаазьке положення, ст. 45.

особи місцевих органів влади (26 чоловіків, 11 жінок) були затримані, піддані катуванню і жорсткому поводженню чи отримали погрози на адресу членів сім'ї.

86. Наприклад, у Херсонській області російська окупаційна влада дедалі більш ворожо поводитися з одним сільським головою, тому що він продовжував застосовувати українське законодавство й українські адміністративні процедури. Спочатку його затримали на одну добу і наказали визнати владу Російської Федерації. Згодом його забрали на «розмову», яка тривала три дні, під час якої його тримали у камері районного суду; його знов переконували співпрацювати та питали про ветеранів ЗСУ, які жили в тому районі. За кілька тижнів його знов запитали, чи буде він співпрацювати. Він відмовився й був замінений на сільського голову, призначеного Росією. Наступного місяця ФСБ затримала його на чотири доби, протягом яких його допитували, били, кували електричним струмом, погрожували стратити та обвинувачували в тому, що він – «нацист», тому що він відмовився співпрацювати. Після звільнення він сховався й сидів удома 40 днів, поки українські сили не відвоювали цей район.
87. Вибірні посадові особи, які відмовилися співпрацювати з російською окупаційною владою, були замінені на місцевих жителів, готових підкоритися, або на російських громадян. Наприклад, на початку окупації Збройні сили Російської Федерації затримали мера Енергодара (Запорізька область), який організував протест проти окупації. Його замінили спочатку на депутата міської ради, потім на російського військовослужбовця й зрештою на російського працівника атомної промисловості з Смоленська.

Посадові особи українських правоохоронних органів

«Є лише один вибір: працювати з ними або померти».

– Поліцейський у Запорізькій області, на якого тиснули, щоб він продовжував працювати на окупованій території під владою Російської Федерації.

88. Збройні сили Російської Федерації за допомогою залякування й насильства примушували співробітників українських правоохоронних органів служити в поліцейських силах, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ Російської Федерації. Це вимагало від вищезгаданих співробітників дати присягу Російській Федерації та її конституції перед російським прапором і промовити «Служу Росії!»⁸⁹. У тих, хто відмовився зрадити присягу, вилучали зброю, їх затримували й часто піддавали катуванням чи жорсткому поводженню, зокрема били та погрожували сексуальним насильством, стратою чи насильством щодо членів сім'ї.
89. Жителі окупованої території (зокрема співробітники поліції) незмінно описували, як Збройні сили Російської Федерації та ФСБ за допомогою списків співробітників поліції активно шукали їх на роботі та вдома⁹⁰. Наприклад, у Луганській області Збройні сили Російської Федерації обшукали житло слідчого поліції й наказали йому працювати на Російську Федерацію. Коли він відмовився, його побили, погрожували застрелити, обшукали помешкання та перевірили вміст його телефона, після чого взяли його під варту. Вони попередили його, що окупована територія незабаром стане частиною Російської Федерації й він не зможе поїхати, отже йому слід погодитися перейти до російської поліції. Після його звільнення Збройні сили Російської Федерації знову звернулися до нього щодо переходу до російської поліції. Невдовзі після цього він утік на територію, яка контролюється Урядом України.
90. У Харківській області Збройні сили Російської Федерації відвідали співробітницю поліції вдома й наказали їй з'явитися на службу для роботи під керівництвом російської влади. Вона відмовилася й була затримана на тиждень, протягом якого її сильно били та погрожували стратити. Вона продовжувала відмовлятися, поки Збройні сили Російської Федерації не стали погрожувати забрати її маленького сина й не показали їй документ, який свідчив про те, що одна російська сім'я готова усиновити його.

⁸⁹ Федеральний закон Російської Федерації від 30 листопада 2011 р. № 342-ФЗ (зі змінами від 12 жовтня 2023 р.) «Про службу в органах внутрішніх справ Російської Федерації та внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації», ст. 28 «Присяга співробітника органів внутрішніх справ Російської Федерації», https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_122329/7a342a4d412a6bbb4704a176165a9544fc9e59b/ (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 6 лютого 2024 р.).

⁹⁰ Деякі співробітники поліції ховалися не тільки для того, щоб уникнути примусу до роботи з російською окупаційною владою, а й щоб уникнути затримання, катувань і жорсткого поводження та захистити свої сім'ї.

91. Збройні сили Російської Федерації також вимагали від багатьох колишніх співробітників поліції, щоб ті почали працювати на російську владу. Декого із тих, хто відмовився, вони затримали й наказали їм «переглянути» своє рішення, висловлюючи погрози на адресу членів їхніх сімей.

Учителі та персонал шкіл

«Я не розумію, як я маю зайти в свій клас і сказати: "Діти, відтепер ми будемо любити Росію". Я не скажу цього навіть під дулом автомата».

– Вчителька з Херсонської області пояснює, чому відмовилася працювати в школі під час окупації.

92. Вже на початку квітня 2022 року органи російської окупаційної влади почали звертатися до вчителів і директорів шкіл задля їхньої співпраці. Проте, оскільки 2021/2022 навчальний рік майже закінчився, вчителям спочатку було дозволено продовжити викладання за української програмою, часто в онлайн-форматі через безпекову ситуацію. До вересня 2022 року Збройні сили Російської Федерації та органи окупаційної влади наказали вчителям і директорам шкіл перейти на російську програму навчання, проводити заняття російською мовою та подати офіційні документи про перехід закладів освіти та трудових договорів до російської системи освіти.
93. Органи російської окупаційної влади зверталися до вчителів і директорів шкіл та переконували їх співпрацювати, застосовуючи такі заохочення, як висока заробітна плата, підвищення і нове шкільне обладнання, або апелюючи до їхнього почуття обов'язку перед дітьми. З тими, хто відмовився, проводили «бесіди», їхні домівки обшукували, а телефони перевіряли; дехто отримав погрози щодо себе або членів своєї сім'ї. У Харківській області співробітник ФСБ завітав до керівниці управління освіти й порадив їй працювати на російську окупаційну владу. Оскільки вона опиралася, він пригрозив: «Якщо ви дійсно хочете побачити, як народяться ваші внуки, краще послухайтеся».
94. УВКПЛ задокументувало 13 випадків, у яких директорів і вчителів шкіл (11 жінок і 2 чоловіків), які відмовилися викладати за російською програмою, було свавільно затримано, піддано катуванням, жорсткому поводженню та (або) погрозам насильством. Директора однієї школи у Херсонській області свавільно затримували двічі (загалом на 40 днів), і у період перебування під вартою його били кулаками й ногами, щоб змусити співпрацювати. Йому сказали, що «школи повинні працювати, тому що Російська Федерація тут назавжди», і попередили про наслідки, якщо його затримують утретє. У Запорізькій області в одній школі військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації, озброєні кулеметами, розмовляли індивідуально з кожним працівником. Вони запропонували директоріві школи більшу заробітну плату, щоб він продовжив працювати за російською системою освіти, але він відмовився. Упродовж наступних тижнів ФСБ свавільно затримувала його три рази (загалом на 13 днів) і допитувала його про те, чому він не виконує їхні накази. На третій раз вони побили його кийком. Коли його відпустили, він утік на територію, яка контролюється Урядом України.

Персонал Запорізької атомної електростанції

«Пацієнта побили професійно».

– Медичний працівник обговорює стан співробітника ЗАЕС, якого доставили до лікарні після затримання Збройними силами Російської Федерації. Від отриманих травм пацієнт помер.

95. Активні бойові дії поблизу від атомної електростанції спричиняють серйозні ризики для безпеки багатьох людей, присутніх на прилеглої території, й для навколишнього середовища. Проте, 4 березня 2022 року Збройні сили Російської Федерації здійснили військовий наступ у районі Запорізької атомної електростанції (ЗАЕС) із метою взяти її під контроль.
96. Вузькоспеціалізованому й висококваліфікованому персоналу станції довелося продовжувати свою критично важливу роботу, щоб забезпечити безпеку станції, незважаючи на те, що її було окуповано. Замість того, щоб гарантувати належні умови праці згідно з керівними документами Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) щодо ядерної безпеки, російська окупаційна влада застосовувала залякування, погрози, катування й жорстоке поводження, щоб змусити персонал зрадити присягу та продовжити працювати у небезпечних і шкідливих умовах.

97. Окупаційна влада поставила персоналу ультиматум: підписати нові трудові договори з російською Державною корпорацією з атомної енергії «Росатом» або залишити окуповану територію⁹¹. Збройні сили Російської Федерації тиснули на працівників за допомогою залякування, фізичного насильства, обшуків житла і погроз вилучити майно. УВКПЛ провело 16 інтерв'ю з працівниками ЗАЕС та членами їхніх сімей і встановило, що 13 працівників (12 чоловіків, 1 жінка) були свавільно затримані (причому щонайменше десятих тримали під вартою без зв'язку з зовнішнім світом), і щонайменше 8 піддавалися катуванням (зокрема ударам електричним струмом, імітації страти чи побиттю) або жорсткому поводженню. Крім того, Збройні сили Російської Федерації з 30 вересня до 3 жовтня 2022 року тримали під вартою Генерального директора ЗАЕС, а з 11 до 17 жовтня 2022 року – його заступника з персоналу⁹².
98. УВКПЛ також підтвердило випадок щодо одного працівника ЗАЕС, який помер від катувань. Він відмовився співпрацювати з новою адміністрацією, після чого його забрали зі станції та тримали під вартою у відділку поліції. Його жорстко били по голові, тілу та статевим органам, спричинивши тяжкі тілесні ушкодження й залишивши його у комі. Його перевели до лікарні, де він пролежав без свідомості кілька днів, після чого помер.
99. УВКПЛ задокументувало два випадки з працівниками ЗАЕС, які були свавільно затримані Збройними силами Російської Федерації і з того часу є зниклими безвісти⁹³. В одному випадку озброєні чоловіки у балаклавах і камуфляжній формі арештували інженера та тримали його під вартою без зв'язку з зовнішнім світом. Чотири місяці по тому у відеозапису, викладеному в Інтернет, було показано, як російська військова поліція привезла його на блокпост у Василівці та, очевидно, вислала його з окупованої території. З того часу його не бачили.
100. Деяких працівників ЗАЕС, які намагалися виїхати з Енергодара, зупинили на блокпостах і заборонили їм виїзд. Наприклад, один працівник, який намагався залишити окуповану територію, був затриманий на блокпості, після чого його тримали під вартою без зв'язку з зовнішнім світом більш ніж вісім місяців, упродовж яких ФСБ допитувала його, застосовуючи при цьому фізичне насильство.
101. Персоналу ЗАЕС довелося працювати у небезпечних і напружених умовах, де вони піддавалися серйозним і загрозливим для життя ризикам щодо безпеки та гігієни праці⁹⁴. Тривалі бойові дії, спричинені ними відключення електропостачання та порушення функціонування ланцюжків постачання неодноразово ставили під загрозу фізичну цілісність станції й життя та безпеку її персоналу. Щонайменше у дев'яти випадках артилерійські обстріли призвели до пошкоджень об'єктів ЗАЕС, спричинивши пожежі, викликавши часткові відключення та поранивши як мінімум одного працівника⁹⁵, а вибухи мін спричинили пошкодження щонайменше у двох випадках. «Атомпрофспілка», Профспілка працівників атомної енергетики та промисловості України, повідомила, що кілька працівників були вбиті російськими солдатами або загинули через протипіхотні міни⁹⁶. Більше того, станція була зайнята військовослужбовцями російських збройних сил, які не додержувалися правил пожежної безпеки та інших процедур техніки безпеки⁹⁷. Їхня присутність зі зброєю в руках зробила роботу персоналу психологічно важкою.

⁹¹ До 24 лютого 2022 р. на ЗАЕС працювало приблизно 12 тис. співробітників Національної атомної енергогенеруючої компанії «Енергоатом». Через значні відмінності у стандартних робочих процедурах між українською станцією та «Росатомом» наявний персонал ЗАЕС неможливо було масово замінити росіянами.

⁹² МАГАТЕ, *Ядерна безпека, захищеність та гарантії в Україні, лютий 2022 р. – лютий 2023 р.*, 23 лютого 2023 р.

⁹³ Див. також Industrial Global Union, *Urgent appeal to release workers missing from Ukrainian power plant*, press release, 2 November 2023 [Глобальна спілка Industrial, *Настійно закликаємо звільнити працівників, зниклих з української атомної електростанції*, прес-реліз, 2 листопада 2023 р.], <https://www.industrial-union.org/urgent-appeal-to-release-workers-missing-from-ukrainian-power-plant> (дата останнього перегляду - 26 січня 2024 р.).

⁹⁴ За оцінкою МАГАТЕ, на ЗАЕС був порушений кожний з семи основоположних принципів, невід'ємних для забезпечення ядерної безпеки й захищеності в умовах збройного конфлікту, зокрема: фізична цілісність ядерних об'єктів; робота систем безпеки й захисту; умови праці персоналу; ланцюжки постачання; канали зв'язку, системи радіаційного контролю й реагування на надзвичайні ситуації; критично важливе зовнішнє електропостачання.

⁹⁵ МАГАТЕ, *Ядерна безпека, захищеність та гарантії в Україні, лютий 2022 р. – лютий 2023 р.*

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Свідчення співрозмовника УВКПЛ; МОП, Інформаційна довідка «Порушення основних принципів та прав у світі праці на Запорізькій атомній електростанції та в місті Енергодар (Україна), тимчасово окупованих Російською Федерацією», травень 2023 р., с. 4.

102. За висновком МАГАТЕ, робоче середовище на ЗАЕС «впливає на фізичне та психічне здоров'я [працівників] і підвищує ризик людської помилки, з відповідними наслідками для ядерної безпеки й захищеності»⁹⁸.

Представники інших професій

103. Органи російської окупаційної влади й Збройні сили Російської Федерації переслідували також представників багатьох інших професій, особливо державних службовців. Вони використовували зазначені вище примусові методи, щоб змусити людей продовжити працювати під владою Російської Федерації.
104. В особливо делікатному становищі опинився персонал пенітенціарних установ, тому що було вкрай важливо, щоб він залишився на своїх посадах заради безпеки ув'язнених, які утримувалися у відповідних установах, і безпеки населення в цілому. За наказом Міністерства юстиції України персонал виправної колонії № 9 у Херсоні після початку повномасштабного збройного нападу Російської Федерації продовжив працювати згідно з українськими законодавством і українською системою. У травні 2022 року окупаційна влада повідомила персоналу, що починаючи з 1 червня установа працюватиме під владою Російської Федерації. 13 травня Міністерство юстиції наказало персоналу установи залишити свої посади. Проте, російська окупаційна влада відмовилася звільнити цих працівників і погрожувала завдати шкоди їм та їхнім сім'ям. Російські збройні сили сказали одному працівникові, що вб'ють його та його сім'ю, якщо він не продовжить працювати в колонії, іншому – що якщо він хоче убезпечити свою сім'ю, йому слід вийти на чергування, а третього попередили «ми знаємо твою сім'ю». Російські військові прийшли додому до співробітника, який не вийшов на роботу, надягли наручники, після чого вивезли у ліс. Вони наказали йому повернутися на роботу наступного дня та погрожували, що в разі спроби виїхати з окупованої території його зупинять на першому ж блокпості та змусять дивитися, як його сім'ю розстріляють, а їх тіла кинуть у ріку.
105. Особи, які працюють в екстрених службах, стикалися зі схожими дилемами, враховуючи критичне значення їхньої ролі для захисту їхніх громад. УВКПЛ задокументувало свавільне затримання дев'яти працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС); щонайменше у восьми випадках цих осіб піддавали катуванням або жорстокому поводженню. 3 серпня 2022 року у Харківській області Збройні сили Російської Федерації зайшли у пожежну частину і змусили працівників вишикуватися на подвір'ї, щоб ідентифікувати тих, хто був зазначений у їхньому списку. Одного чоловіка і одну жінку заарештували та відвезли у відділення поліції. Чоловіка тримали під вартою 12 днів; співробітники ФСБ допитували його й катували електричним струмом, а також били дерев'яним кийком. Потім його та ще одного чоловіка-колегу з ДСНС відвезли на блокпост і примусово вислали на територію, яка контролюється Урядом України. Жінку тримали під вартою 16 днів, і у цей час вона чула крики інших затриманих. Її також відвезли на блокпост і вислали, разом із ще чотирма затриманими цивільними особами. Вона пережила настільки сильний стрес, що згодом була госпіталізована.
106. Співрозмовники повідомили про широкий набір практичних методів щодо медичного персоналу, які застосовувалися у різних населених пунктах на перших етапах окупації. У деяких місцях на керівників лікарень здійснювався тиск із метою змусити їх зареєструвати медичні заклади в російській адміністративній системі, з Російської Федерації завозили лікарів, а наявному українському персоналу пропонували трудові договори з російським Міністерством охорони здоров'я з виплатою заробітної плати у російських рублях. В інших населених пунктах Збройні Російської Федерації сили не втручалися в роботу персоналу лікарень, тому він спочатку міг уникнути підписання договорів із російською системою охорони здоров'я, наприклад відтягуючи подання заяви або працюючи вдома, поки ці населені пункти не були незаконно анексовані.
107. В одній міській лікарні у Миколаївській області Збройні сили Російської Федерації в індивідуальному порядку опитали лікарів про співпрацю з російською окупаційною владою. Головний лікар чинив опір цьому тиску, тому йому погрожували «кинути його в яму» й заборонили переводити пацієнтів із лікарні⁹⁹ або розмовляти українською мовою. Збройні сили Російської Федерації обшукали його дім і вилучили електронні пристрої. Вони повернулися через кілька днів, щоб повідомити йому, що він вже

⁹⁸ МАГАТЕ зауважило також, що системи реагування на надзвичайні ситуації та управління безпекою і гігієною праці на ЗАЕС вже не функціонують ефективно, а чіткість вертикалі управління та процесу ухвалення рішень втрачена, тому обслуговуючому персоналу передаються суперечливі повідомлення. МАГАТЕ, Ядерна безпека, захищеність та гарантії в Україні, лютий 2022 р. – лютий 2023 р., с. 7.

⁹⁹ Через медичні потреби та для захисту поранені військовослужбовці ЗСУ раніше переводилися до інших медичних закладів.

не є лікарем. Його відвезли додому в наручниках і знов провели обшук. Його били ногами й руками, погрожували катувати кип'ятком і електричним струмом, якщо він не візьме участі в проросійських масових зібраннях і не продемонструє підтримку окупації. Лікар відмовився, і йому дали 24 години на те, щоб назавжди поїхати з цього населеного пункту.

Застосування російських правової й адміністративної систем

«Що таке, тобі не подобаються російські гроші?»

– Підприємець розповідає, що говорили російські солдати, коли його били за те, що він не зареєстрував бізнес за російською системою.

108. Російська окупаційна влада почала змінювати системи управління й адміністрування, щоб привести їх у відповідність до російських законів і норм. Наприклад, у Харківській області місцеві керівники Куп'янського району змогли працювати за українською системою до червня 2022 року. Проте, до 30 червня 2022 року всі сільські ради району, що існували до того часу, були розпущені. Російські збройні сили запровадили нову структуру, де Куп'янськ став адміністративним центром ширшої території, і призначили відповідальних осіб на різні посади.
109. Після незаконної анексії окупованої території 30 вересня 2022 року Російська Федерація активізувала зусилля з повної інтеграції окупованої території у свою політичну, правову, соціальну, економічну та культурну сфери. За жовтень-грудень 2022 року було ухвалено як мінімум 32 закони, спрямовані на узгодження адміністративних процесів на окупованій території з російськими системами у цілій низці сфер, таких як оподаткування, банківські послуги, успадкування, соціальний захист і соціальні послуги¹⁰⁰. Російська Федерація змінила часовий пояс окупованої території, перевівши годинники на московський час¹⁰¹. Була створена система, за якою «шефські» регіони¹⁰² Російської Федерації допомагали окупованим регіонам здійснити необхідні зміни в інфраструктурі, освіті, охороні здоров'я, культурному обміні та інших секторах; президентським указом було передбачено фінансові стимули для російських державних службовців, які тимчасово працювали на окупованій території¹⁰³.
110. 10 вересня 2023 року, майже за рік після незаконної анексії Російська Федерація провела місцеві «вибори» на окупованій території у рамках своїх загальнонаціональних виборів. Російські політичні партії представили списки кандидатів на посади у «місцевих законодавчих радах», причому серед них було багато кандидатів із Російської Федерації.
111. Російська Федерація впровадила на окупованій території власну судово-правову систему¹⁰⁴. У вересні 2023 року Верховний Суд Російської Федерації оголосив про введення в дію російської судової системи на окупованій території Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України. До 31 грудня 2023 року він призначив 436 суддів, більшість з них – із Російської Федерації. Створення судів, під головуванням суддів з Російської Федерації, що застосовували російське законодавство, призвело до поширення повного російського судового контролю над окупованою територією. Місцеві жителі зазнавали судового переслідування за діяльність, яка була законною в

¹⁰⁰ Див., наприклад, Федеральні конституційні закони Російської Федерації №7-ФКЗ і №8-ФКЗ від 4 жовтня 2022 р., Федеральні закони №529-ФЗ від 19 грудня 2022 р., №564-ФЗ від 28 грудня 2022 р. і №18-ФЗ від 17 лютого 2023 р., <http://pravo.gov.ru/> (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 6 лютого 2024 р.).

¹⁰¹ Федеральний закон Російської Федерації №130-ФЗ від 14 квітня 2023 р. «Про внесення змін до статті 5 Федерального закону «Про обчислення часу», https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_444714/#dst100008 (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 6 лютого 2024 р.).

¹⁰² Система «шефства» зв'язує міста-спонсори Російської Федерації з районами окупованої території й забезпечує направлення людських ресурсів і фінансової допомоги на відбудову та життєзабезпечення цих районів.

¹⁰³ Указ Президента Російської Федерації від 17 жовтня 2022 р. №752 «Про особливості командировання осіб, які замінюють державні посади Російської Федерації, федеральних державних службовців, працівників федеральних державних органів, які замінюють посади, що не є посадами федеральної державної служби, на території Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької області та Херсонської області».

¹⁰⁴ Згідно зі статтею 66 Четвертої Женевської конвенції, окупаційна держава може створювати військові суди, що мають розташовуватися на окупованій території й застосовувати заходи покарання, ухвалені згідно зі статтею 64; проте, стосовно всіх інших правопорушень вона повинна забезпечити функціонування звичайних судів.

Україні, включала законну реалізацію прав і, як убачалося, не становила загрози окупаційній державі¹⁰⁵.

112. Російська Федерація впровадила свої системи регулювання підприємницької діяльності та прав власності. Власники підприємств на окупованій території були зобов'язані перереєструвати свої підприємства відповідно до російського законодавства, платити податки та отримати дозволи на ведення діяльності. Крім того, для проходження процедури перереєстрації вони були зобов'язані мати російське громадянство або дозвіл на проживання¹⁰⁶. Ті, хто відмовилися виконати цю вимогу, зазнавали ризику, зокрема затримання й насильства. УВКПЛ задокументувало випадок із незалежним власником продуктового магазину в Херсонській області, який виступав проти реєстрації свого бізнесу та переходу на російський рубль. Військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації затримали його на чотири дні та піддали жорстокому побиттю. Йому сказали, що в нього є один місяць на те, щоб офіційно оформити свій бізнес за російською системою.
113. Аналогічного тиску зазнали землевласники. Російська окупаційна влада вимагала, щоб вони перереєстрували право власності на землю відповідно до російського законодавства. Один житель Запорізької області розповів УВКПЛ, що населення попередили, що у будь-кого, хто не перереєстрував право власності на землю, земля буде конфіскована.
114. Ці далекосяжні зміни у законах і адміністративних процедурах окупованої території порушили зобов'язання Російської Федерації поважати закони та інституції, що діють на окупованій території¹⁰⁷. Ці зміни спричинили значні наслідки для повсякденного життя місцевих жителів і продовжать впливати на них у майбутньому.

Тиск на жителів із метою отримання ними російських паспортів

«Мені сказали отримати російський паспорт, інакше мене відвезуть туди, де мене катували... Зараз у мене російський паспорт».

– Чоловік згадує, що сказали співробітники ФСБ, коли його звільнили після днів катувань у СІЗО.

115. Після незаконної анексії української території Російська Федерація активізувала тиск на місцеве населення з метою отримання ним російського громадянства й російських паспортів, що тягло за собою присягання на вірність окупаційній державі. Ті, хто не мав російських паспортів, стикалися з дискримінацією у реалізації трудових прав, прав власності, свободи пересування, права на соціальне забезпечення і права на доступ до медичної та гуманітарної допомоги¹⁰⁸, чим порушувалися зобов'язання окупаційної держави за МГП і МППЛ¹⁰⁹. Багато жителів повідомили, що відчують себе вимушеними виконати вищезгадані вимоги, враховуючи атмосферу сильного страху, погіршену значним економічним тиском. Російська окупаційна влада застосовувала багато різноманітних підходів для того, щоб змусити людей отримати російські паспорти.
116. Поширеним явищем був тиск на робочому місці. Державним службовцям керівники казали, що їм доведеться отримати російські паспорти задля збереження своєї посади; на деяких також тиснули Збройні сили Російської Федерації, застосовуючи погрози. У Запорізькій області головний лікар однієї з лікарень попередив одного інженера, що того можуть звільнити з роботи, якщо він не отримає російський паспорт. Пізніше адміністрація лікарні попередила його, що його можуть «забрати в підвал». У Херсонській області одна керівниця сказала медсестрі, що вона втратить роботу, якщо не отримає російський паспорт. Керівниця заявила також, що внутрішній розпорядок вимагає, щоб вона щотижня повідомляла російській окупаційній владі про паспорти всіх працівників.
117. Економічний тиск змусив багатьох отримати російські паспорти. Щоб продовжувати отримувати заробітну плату, державним службовцям доводилося погоджуватися працювати в російських

¹⁰⁵ УВКПЛ, Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня – 30 листопада 2023 року, грудень 2023 р., п. 42.

¹⁰⁶ На окупованій території Донецької та Луганської областей підприємства були зобов'язані зареєструватися до 31 грудня 2023 р., а на окупованій території Херсонської та Запорізької областей – до 30 червня 2024 р. Федеральна податкова служба Російської Федерації, «Підприємцтво», без дати, https://xn--90aivcdt6dxbcxn--p1ai/new_regions/entrepreneurship/#tab_27 (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 6 лютого 2024 р.).

¹⁰⁷ МКЧХ, Коментар 1958 р. до Четвертої Женевської конвенції, ст. 47.

¹⁰⁸ УВКПЛ, Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 р., пп. 99-103.

¹⁰⁹ Четверта Женевська конвенція, ст. 50, 55 і 56; Додатковий протокол I, ст. 14(1) і 69; МПЕСКП, ст. 2.

державних установах; для всіх посад державної служби в Російській Федерації обов'язково потрібно мати російське громадянство.

118. Багато пенсіонерів та інших осіб, які живуть на соціальну допомогу, зокрема осіб з інвалідністю, більше не могли отримувати підтримку від України, тому що українські банківська та поштова системи вже не функціонували на окупованій території. У них не залишилося іншого вибору, окрім як отримати російські паспорти, щоб мати право на російські соціальні виплати. Російська Федерація надала мешканцям можливість одержувати пенсії та соціальні виплати через російський «Промсвязьбанк», який підпадає під міжнародні санкції;¹¹⁰ однак для відкриття банківського рахунку необхідно мати російський паспорт¹¹¹. Місцевий російський телеканал, що транслюється в Маріуполі (Донецька область), повідомив, що пенсіонерам необхідно надати дані своїх російських паспортів до 1 січня 2024 року, щоб отримати виплати¹¹².
119. Жителі окупованої території гостро відчули економічний тиск, тому що умови воєнного часу вже обмежили доступ до продовольства, ліків, предметів гігієни та інших товарів першої необхідності, причому на фоні високої інфляції. Гуманітарна допомога з Російської Федерації доставлялася з перебоями, часто низької якості та в обсягах, недостатніх для задоволення потреб населення. Російська окупаційна влада не надала Організації Об'єднаних Націй доступ для доставки гуманітарної допомоги¹¹³. Співрозмовники описали цю ситуацію як «жахливу», зазначивши, що багато магазинів були зачинені, ланцюжки постачань порушені, а сім'ї виживають за рахунок продовольства з власних запасів і городів. Це посилює тиск, особливо на літніх людей та осіб з інвалідністю, спрямований на те, щоб змусити їх подати документи на оформлення російського паспорта із метою подальшого отримання державних виплат від Російської Федерації.
120. Жителі без російських паспортів дедалі частіше стикалися з дискримінацією в доступі до медичної допомоги на окупованій території. УВКПЛ задокументувало випадок із жінкою в Запорізькій області, яка у серпні 2022 року пройшла лікування у лікарні, але в грудні 2022 року їй було відмовлено в наданні медичних послуг через відсутність у неї російського паспорта. Вона звернулася за допомогою до приватної клініки, але побачила, що там бракує медичних спеціалістів. Дискримінація в доступі до медичної допомоги пізніше стала офіційною політикою. 14 лютого 2023 року Державна Дума Російської Федерації запровадила на окупованій території з 1 січня 2024 року обов'язкове медичне страхування за російською системою (пізніше строк введення в дію цього закону був перенесений на 1 січня 2025 року)¹¹⁴. Отримання страхового полісу вимагає наявності російського паспорта, без якого безкоштовну неекстрену медичну допомогу отримати неможливо.
121. У Запорізькій області жителям без російського паспорта відмовляли в отриманні гуманітарної допомоги (від Російської Федерації). Один колишній житель повідомив, що його 75-річна мати не може отримати медичну чи гуманітарну допомогу, тому що не має російського паспорта.
122. Співрозмовники розповіли УВКПЛ, що з часом російські військовослужбовці на блокпостах стали більш агресивними по відношенню до власників українських паспортів і почали частіше словесно ображати їх, обираючи їх для більш ретельного допиту та обшуку, вимагаючи від них заповнення «декларацій», а інколи забороняючи їм проходити через блокпост. Один співрозмовник став свідком того, як на блокпосту затримали цивільних осіб за те, що вони пред'явили українські паспорти. Ще один опитаний повідомив УВКПЛ, що власники українських паспортів не можуть проходити через блокпости, які оточують їхнє село у Херсонській області, внаслідок чого вони не мали доступу до медичної допомоги. Інші цивільні особи, які не мали російських паспортів, також частіше ставали

¹¹⁰ European Council, *Russia's military aggression against Ukraine: EU bans certain Russian banks from SWIFT system and introduces further restrictions* [Європейська Рада, Воєнна агресія Росії проти України: ЄС відключив окремі російські банки від системи SWIFT і запровадив подальші обмеження], прес-реліз, 2 березня 2022 р.

¹¹¹ У листопаді 2023 р. «міністерство праці та соціального захисту» окупованої частини Запорізької області оголосило, що право на соціальні виплати мають тільки ті особи, які мають російський паспорт і рахунок у ПСБ.

¹¹² Маріуполь 24, Приведення в актуальний стан бази отримувачів регіональних пенсій, стаття для ЗМІ у Telegram-каналі, 17 січня 2024 р., <https://t.me/mariupol24tv/49751> (дата останнього доступу - 26 січня 2024 р.). В окупованих районах Донецької області деякі особи отримували пенсії за паспортами, виданими самопроголошеною «Донецькою народною республікою», однак, як заявила влада, з 1 січня 2024 р. будуть потрібні російські паспорти.

¹¹³ УКГС, Україна: огляд складності ситуації з гуманітарним доступом, 25 жовтня 2023 р.; заява Гуманітарної координаторки в Україні, 13 червня 2023 р.

¹¹⁴ Федеральний закон Російської Федерації від 14 лютого 2023 р. «Про особливості правового регулювання відносин у сферах охорони здоров'я, обов'язкового медичного страхування, обігу лікарських засобів і обігу медичних виробів у зв'язку з прийняттям у Російську Федерацію Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької області та Херсонської області», <https://base.garant.ru/408079035/#friends> (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 29 лютого 2024 р.).

жертвами обшуків житла, а під час обшуків їм влаштовували допит, чому вони не отримали російські паспорти, й залякували у зв'язку з цим.

Ризик призову та примушування до добровільного вступу на військову службу

123. Отримання російського громадянства мало серйозні наслідки для молодих чоловіків-жителів окупованої території. Після отримання російського паспорту, вони були зобов'язані з'явитися до військкомату для перевірки придатності до служби в Збройних силах Російської Федерації¹¹⁵.
124. 1 жовтня 2023 року російська влада розпочала щорічну осінню призовну кампанію, яка – вперше – охопила окуповану територію Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей. Таким чином, чоловіки віком від 18 до 27 років могли бути призвані на строк 12 місяців до збройних сил, які воюють з власною країною. На момент публікації цієї доповіді УВКПЛ не отримала повідомлень про те, що російська окупаційна влада змусила осіб, які перебувають під захистом, на території, окупованій після 24 лютого 2022 року, служити в російських збройних силах¹¹⁶. Проте, Російська Федерація застосовувала тиск і пропаганду для забезпечення добровільного вступу на військову службу¹¹⁷.
125. Починаючи з жовтня 2023 року, російська влада активізувала зусилля з забезпечення добровільного вступу на військову службу. На окупованій території посилювалися заклики вступати до російських збройних сил, для чого використовувалися численні плакати, оголошення, рекламні щити та листівки, зокрема у школах, на яких прославлялася російська армія. Пропаганда з'явилася у широко використовуваних застосунках для соціальних мереж, і її вплив був посилений обмеженнями, встановленими на доступ до альтернативних джерел інформації в Інтернеті.
126. Російська влада вимагала від середніх шкіл та університетів надання списків військовозобов'язаних чоловіків. УВКПЛ задокументувало, що молоді чоловіки призовного віку отримують повістки з наказом з'явитися до військкоматів для реєстрації їхніх персональних даних. Відразу після реєстрації для них виникав ризик бути призваними до російських збройних сил.

D. Пригнічення проявів української культури та ідентичності

127. Запроваджуючи російські системи управління й адміністрування на окупованій території, російська окупаційна влада водночас прагнула пригнічувати прояви української культури та ідентичності, згідно з позицією багатьох офіційних осіб Російської Федерації. У статті, опублікованій у липні 2021 року, а потім в інтерв'ю у грудні 2023 року Президент Російської Федерації стверджував, що «росіяни та українці – один народ, єдине ціле»¹¹⁸. Російське політичне керівництво схвально висловилося про жителів окупованої території за їхню «рішучість повернутися у свою справжню, історичну Вітчизну» та згадало «тисячолітню історію» і «духовний зв'язок», що роблять їх росіянами за мовою, культурою та традиціями¹¹⁹. Українців, які виступають проти окупації або ідентифікують себе як українці, називали нацистами. У лютому 2022 року Президент Російської Федерації заявив, що «неонацистський режим» скинув Уряд України після подій 2014 року на Майдані¹²⁰. Представники російської влади називали українське політичне керівництво та його прихильників «нацистами» та «неонацистами»¹²¹. Ці гострі

¹¹⁵ Російська Федерація, Парламентська газета, «Які дані повинні бути у паспорті росіянина?», 29 квітня 2023 р., <https://www.pnp.ru/social/kakie-dannye-dolzhen-byt-v-pasporte-rossiyanina.html> (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 6 лютого 2024 р.).

¹¹⁶ УВКПЛ раніше задокументувало випадки примусової мобілізації чоловіків у Криму та у районах Луганської й Донецької областей, окупованих Російською Федерацією (колишніх «Донецькій народній республіці» та «Луганській народній республіці»), а також погрози їхнім родичам і утиски останніх. Див. УВКПЛ, *Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні*, 1 серпня – 30 листопада 2023 року, грудень 2023 р., пп. 43-45; та УВКПЛ, *Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні*, 1 лютого – 31 липня 2023 року, жовтень 2023 р., п. 98.

¹¹⁷ Стаття 51 Четвертої Женевської конвенції передбачає, що окупаційна держава не може примушувати осіб, які живуть на окупованій території, служити в її збройних чи допоміжних силах або застосовувати тиск чи пропаганду для забезпечення добровільного вступу на військову службу. Порушення цієї статті також є серйозним порушенням даної конвенції (ст. 147).

¹¹⁸ Володимир Путін, Про історичну єдність росіян та українців, 12 липня 2021 р., <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата останнього перегляду - 5 лютого 2024 р.); Володимир Путін, Підсумки року, інтерв'ю для ЗМІ, 14 грудня 2023 р., <http://en.kremlin.ru/events/president/news/72994> (дата останнього перегляду - 5 лютого 2024 р.).

¹¹⁹ Володимир Путін, виступ 30 вересня 2022 р., <http://en.kremlin.ru/events/president/news/69465> (дата останнього перегляду - 9 березня 2024 р.).

¹²⁰ Володимир Путін, виступ 21 лютого 2022 р., <http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828> (дата останнього перегляду - 5 лютого 2024 р.).

¹²¹ Володимир Путін, Підсумки року, інтерв'ю для ЗМІ, 14 грудня 2023 р.

висловлювання викликали глибокий резонанс у регіоні, який зазнав величезних страждань під час Другої світової війни.

128. УВКПЛ визнає, що культура в Україні не є монолітною і, як і в інших країнах, характеризується складною взаємодією між такими різноманітними елементами, як мова, етнічне походження та релігія, що формують переконання, ідентичність, способи життя та відчуття культурної приналежності¹²². Проте, Російська Федерація прийняла низку політичних актів, окреслених нижче, які позбавили жителів окупованої території права вільно обирати свою культурну ідентичність, мати доступ до культурного життя та брати в ньому участь за власним вибором¹²³, а також знищили реальність культурного різноманіття в Україні. Спеціальна доповідка Організації Об'єднаних Націй у галузі культурних прав попередила, зокрема, що це заперечення української ідентичності та історії як виправдання війни порушує право українців на самовизначення та їхні культурні права¹²⁴.

Політика стосовно дітей

«Якщо ви не віддасте дітей до російської школи, вас позбавлять батьківських прав».

– Мати двох дітей згадує, що розповіла батькам співробітниця російської школи в Херсонській області під час батьківських зборів.

129. Офіційна політика на території України, окупованій після повномасштабного збройного нападу Російської Федерації, була націлена на дітей. На засіданні Ради з міжнаціональних відносин Російської Федерації один федеральний посадовець говорив про проведення роботи «системного характеру» для затвердження «ідеї етнічної, культурної та історичної єдності російського та українського народів замість ідеї українства, що впроваджувалася», підкресливши, що цю роботу «слід починати із дошкільного віку»: «Саме діти й підлітки є найбільш уразливими для ворожої пропаганди, основаної на безсоромному викривленні історії й шаленому націоналізмі»¹²⁵.
130. У червні 2022 року Міністр освіти Російської Федерації оголосив, що з початку 2022-2023 навчального року всі школи на окупованій території України працюватимуть за російськими стандартами¹²⁶. Українських учителів примушували, іноді з застосуванням фізичного насильства, впроваджувати російську навчальну програму та проводити заняття російською мовою або їх звільняли з посад (див. вище пп. 92-94). До вересня 2022 року російська окупаційна влада замінила українську навчальну програму російською в багатьох школах, всупереч зобов'язанню окупаційної держави не втручатися в діяльність установ, наявних на окупованій території¹²⁷. Рік по тому, в серпні 2023 року, російський Міністр освіти заявив: «У нових регіонах Росії ми ведемо системну роботу, намагаємось якомога швидше інтегрувати їх у єдиний освітній простір». Він наголосив на «справжній війні за історію» та повідомив, що створена нова програма викладання історії¹²⁸. В іншому випадку члени російського культурного товариства «Знання», яке було створено у 2015 році Міністерством освіти і науки Російської Федерації, відвідали Запорізьку область із метою проведення лекцій для дітей про російський погляд на історичні та сучасні події стосовно окупованих частин України.
131. У нав'язаній навчальній програмі, затвердженій російським Міністерством освіти, Україна не зображена незалежною та єдиною країною. УВКПЛ проаналізувало підручник історії, виданий

¹²² Більшість громадян України – це етнічні українці, а росіяни є другою за чисельністю етнічною групою. Присутні також значні спільноти євреїв, білорусів, кримських татар, болгар, угорців, румунів, поляків та інших етнічних меншин. У деяких регіонах спостерігається багатоманітність проявів культурної та мовної ідентичності, зокрема на перетині українського і російського впливів.

¹²³ МПЕСКП, ст. 15; Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (КЕСКП), Зауваження загального порядку № 21.

¹²⁴ УВКПЛ, Україна/Росія: порушення культурних прав перешкодить післявоєнному відновленню, прес-реліз, 25 травня 2022 р.

¹²⁵ Ігор Барінов, Голова Федерального агентства у справах національностей, виступ на засіданні Ради з міжнаціональних відносин, 19 травня 2023 р., <http://www.kremlin.ru/events/president/news/page/28>.

¹²⁶ Федеральний закон Російської Федерації «Про особливості правового регулювання відносин у сфері освіти й науки у зв'язку з прийняттям у Російську Федерацію Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької області, Херсонської області та утворенням нових суб'єктів Російської Федерації – Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької області, Херсонської області, а також про внесення змін до окремих законодавчих актів Російської Федерації», <https://sozd.duma.gov.ru/bill/271063-8> (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера).

¹²⁷ Четверта Женевська конвенція, ст. 47.

¹²⁸ Kremlin.ru, Нарада з членами Уряду, 2 серпня 2023 р., <http://kremlin.ru/events/president/news/71892> (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 6 лютого 2024 р.).

шістнадцяти- та сімнадцятирічним дітям на окупованій території. У ньому стверджується, що у 2014 році в Україні «після кривавого збройного повстання» «до влади прийшла хунта», а мета «спеціальної воєнної операції» полягала у «захисті Донбаського регіону». Крім цього, у підручнику теперішня Україна названа «ультранационалістичною державою» й заявлено, що «[в]изволяючи міста, наші [російські] солдати знаходять докази масових злочинів українських націоналістів, які жорстоко поводяться з цивільними особами й катують військовополонених»¹²⁹.

132. Усі держави зобов'язані забезпечити освіту, яка є «прийнятною з культурної точки зору»¹³⁰, «поважає культурну ідентичність дитини, її мову та цінності»¹³¹ та не допускає дискримінації за ознакою «раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин»¹³². У своїй доповіді щодо проблеми написання та викладання історії Спеціальна доповідка у галузі культурних прав підкреслила, що людям важливо «мати доступ до своєї культурної спадщини – з точки зору викладення історичних подій – та визнавати її, так само як і мати доступ до культурної спадщини інших народів і визнавати її»¹³³. Заміна Російською Федерацією навчальної програми позбавила українських дітей такого доступу.
133. З метою примусового повного переходу на російську навчальну програму окупаційна влада прагнула позбавити дітей можливості продовжити навчання за українською програмою – як шляхом вилучення українських освітніх матеріалів (див. нижче п. 140), так і за допомогою погроз учителям і батькам. Учителів, які більше не працювали в школі, але вели онлайн-уроки за українською навчальною програмою, знаходили й залякували шляхом погроз. У Запорізькій області російські збройні сили свавільно затримали вчительку, яка викладала матеріал за українською програмою в дистанційному форматі. Її протримали під вартою два дні, допитували про причини її відмови викладати за російською програмою та погрожували застосувати удари електричним струмом, кинути її у холодну камеру без води чи їжі та завдати шкоди її літньому батькові. Її змусили підписати документ, у якому вона заявила, що не вестиме онлайн-уроки за українською програмою. Перш ніж відпустити її, військовослужбовці попередили, що відстежують її електронні пристрої, і, якщо вона спробує знов проводити онлайн-уроки за українською програмою, її «кинуть у підвал, звідки вона не вийде». УВКПЛ отримало також інформацію про інших учителів у Запорізькій області, яким погрожують висилкою та іншими репресіями за ведення онлайн-уроків за українською програмою.
134. УВКПЛ отримало від трьох окремих співрозмовників із Запорізької та Херсонської областей повідомлення про те, що Збройні сили Російської Федерації погрожували батькам, що їхніх дітей заберуть, якщо вони не віддадуть їх до російських шкіл. УВКПЛ отримало також інформацію про те, що російські збройні сили перевіряють мобільні телефони дітей на наявність українського застосунку, що використовується для дистанційного відвідування занять, які проводить Міністерство освіти і науки України.
135. Російська окупаційна влада проводила також політику мілітаризації дітей. Один учитель повідомив, що молодь заохочують вступати до таких груп, як рух «Південь Молодий», що, як заявив призначений Росією «міністр у справах молоді» Запорізької області, має підрозділи, які «надають допомогу з охорони громадського порядку» та «безпосередньо взаємодіють із нашими побратимами, які воюють на передовій»¹³⁴. УВКПЛ задокументувало зарахування дітей до аналогічних російських молодіжних рухів у Запорізькій та Херсонській областях, у супереч передбаченій МГП забороні внесення дітей окупаційною державою до списків підконтрольних їй формувань або організацій¹³⁵. Ці групи, як-от «Юнармія», «Рух Перших» та «Орлятка Росії», прагнуть прищепити світогляд, «заснований на традиційних російських духовно-моральних цінностях», дітям від 6 до 18 років. «Рух Перших» очолює Президент Російської Федерації. «Юнармія», що діє під егідою російського Міністерства оборони,

¹²⁹ Медінський, Торкунов, *Історія Росії: 1945 рік – початок XXI століття. 11 клас, базовий рівень*, 2023, с. 398, 403, 406 і 407.

¹³⁰ КЕСКП, Зауваження загального порядку № 21, Право кожної людини на участь у культурному житті, п. 26 і № 13, Право на освіту, п. 6.

¹³¹ КПД, ст. 29; Комітет із прав дитини, Зауваження загального порядку № 1, Цілі освіти, п. 4; КЕСКП, Зауваження загального порядку № 21, Право кожної людини на участь у культурному житті, п. 15. Див. також Комітет із прав дитини, Зауваження загального порядку № 1, п. 9 (що стосується якості освіти, «навчальна програма повинна безпосередньо враховувати соціальні, культурні, екологічні та економічні умови, в яких перебуває дитина»).

¹³² МПЕСКП, ст. 2.; КПД, ст. 2.

¹³³ А/68/296.

¹³⁴ Міністр у справах молоді окупованої Запорізької області, повідомлення в офіційному Telegram-каналі, 21 березня 2023 р., <https://t.me/AntonTitski/676> (дата останнього перегляду - 27 січня 2024 р.).

¹³⁵ Четверта Женевська конвенція, ст. 50. Мета цього положення – запобігти повторенню примусового масового залучення молодих людей до різних організацій та служб, як це відбувалося у період Другої світової війни. Під час того конфлікту велика кількість дітей була записана до організацій і рухів, орієнтованих здебільшого на політичні цілі. МКЧХ, Коментар 1958 р., с. 288.

має на меті готувати дітей для служби у російських збройних силах. Ці молодіжні рухи організовують у школах заходи з відзначання важливих подій та прославлення російських історичних і сучасних постатей. Вони також організують екскурсії й табори в Російській Федерації, де діти відвідують заняття з «патріотичної освіти», проводять «патріотичні бесіди» та проходять воєнізовану підготовку.

136. Як наголосила Спеціальна доповідка з питання про право на освіту, освіта повинна бути вільною від пропаганди й завжди передбачати доступ до інформації та наголос на вільному розвитку і використанні критичного мислення¹³⁶. Оскільки діти грають украй важливу роль як носії культурних цінностей, що забезпечують їхню передачу від покоління до покоління¹³⁷, вищезгадані заходи політики цілком можуть мати довготривалі наслідки.

Вилучення об'єктів української культурної спадщини з публічних сфер життя

137. Російська влада вжила низку заходів для вилучення предметів, проявів і символів української культурної спадщини з публічних сфер життя на окупованій території. Використання української мови для офіційних цілей було заборонено, оскільки російським законодавством передбачено, що для офіційного листування слід використовувати тільки державну (російську) мову¹³⁸. Пам'ятники та меморіали, важливі для української історії, були зруйновані, українська література та українські артефакти – вилучені, українська національна символіка – демонтована¹³⁹.
138. Наприклад, у листопаді 2023 року окупаційна адміністрація Іванівського району Херсонської області оголосила про знесення 14 меморіалів, присвячених Голодомору – штучному голоду¹⁴⁰, який Україна пережила у 1932-1933 роках. Через місяць Російське військово-історичне товариство оголосило про відновлення радянських і російських пам'ятників і меморіалів у Луганській області. УВКПЛ також отримало повідомлення про те, що російська окупаційна влада міста Вовчанська (Харківська область) оголосила, що всі вуличні знаки українською мовою будуть замінені на знаки російською мовою, а будь-які «неонацистські» символи, зокрема жовто-блакитні кольори українського прапора, будуть заборонені.
139. Призначені Російською Федерацією посадові особи та проросійські засоби масової інформації на окупованій території повідомили про вилучення – яке вони назвали «евакуацією» - українських культурних артефактів із музеїв, часто без пояснення причин цих дій або місця, де вони зберігатимуться¹⁴¹. Потенційна втрата цих артефактів або їхнє пошкодження могли б значно зменшити культурні ресурси, за допомогою яких люди здійснюють, виражають і розвивають свої культурні практики, беруть участь у культурному житті у всьому його різноманітті та увічнюють пам'ять про минулі події¹⁴².
140. Російська окупаційна влада також шукала українські підручники та літературу з метою їх вилучення чи конфіскації. У Харківській області в серпні 2022 року були виконані накази про вилучення та передачу на зберігання української літератури, підручників, навчальних посібників,

¹³⁶ А/74/243, п. 36.

¹³⁷ КЕСКП, Зауваження загального порядку № 21, Право кожної людини на участь у культурному житті, п. 26.

¹³⁸ Закон Російської Федерації від 25 жовтня 1991 р. № 1807-1 (зі змінами від 13 червня 2023 р.) «Про мови народів Російської Федерації». З ухваленням законів про приєднання, які були прийняті, коли Російська Федерація у вересні 2022 р. анексувала нову територію України, все російське законодавство стало чинним на окупованій території. Див., наприклад, Федеральний конституційний закон від 4 жовтня 2022 р. №8-ФКЗ «Про прийняття у Російську Федерацію Херсонської області та утворення у складі Російської Федерації нового суб'єкта – Херсонської області», ч. 1 ст. 4.

¹³⁹ Крім того, ЮНЕСКО підтвердила факт пошкодження з 24 лютого 2022 року через бойові дії 337 культурних об'єктів на всій території України (зокрема релігійних споруд, історичних будівель, музеїв і пам'ятників), причому деякі з них, можливо, були пошкоджені умисно, а інші – внаслідок невинних і непропорційних нападів на міські території. <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116>.

¹⁴⁰ Див. Резолюцію Європейського Парламенту від 23 жовтня 2008 р. щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932-1933 років, розділ С, де зазначено: «враховуючи, що Голодомор 1932-1933 рр., який спричинив загибель мільйонів українців, був цинічно та жорстоко спланований сталінським режимом з метою насильницького запровадження Радянським Союзом політики колективізації сільського господарства проти волі сільського населення України». Джерело: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0523_EN.html, дата останнього перегляду – 28 січня 2024 р.

¹⁴¹ Російське міністерство культури Херсонської області, «Сьогодні за допомогою Міністерства культури Херсонської області відбулася евакуація Каховського історичного музею», публікація в офіційному Telegram-каналі, 18 листопада 2022 р., <https://www.rbc.ru/politics/19/11/2022/637860f39a7947e6fc4072fa>; та «Вісті Крим», «У Криму хочуть показати врятовані від обстрілів і потопу картини херсонських музеїв», стаття для ЗМІ, 3 березня 2023 р., <https://vesti-k.ru/news/2023/09/03/v-krymu-hotyat-pokazat-spasyonnye-ot-obstrelov-i-potopa-kartiny-hersonskih-muzeev/> (дата останнього перегляду - 19 грудня 2023 р.).

¹⁴² За даними Міністерства культури та інформаційної політики України, на окупованій території знаходиться 67 музеїв.

«пропагандистських матеріалів» (таких як плакати, стенди тощо), вивісок і шкільної документації. У Луганській області окупаційна влада наказала вилучити з закладів освіти літературу, яка вважалася «екстремістською» або такою, що «відображає ідеологію українського націоналізму», включно з коміксами, літературою про події, що сталися після 2014 року, навчальними посібниками, літературою про Голодомор і літературою, яка «пропагує європейські гендерні цінності»¹⁴³. У Мелітополі окупаційна влада оголосила, що вилучила з центральної бібліотеки «псевдоісторичні книги, що пропагують ідею націоналізму», замінивши їх книгами, «які розповідають правдиву історію»¹⁴⁴. Один опитаний сказав УВКПЛ, що Збройні сили Російської Федерації під часу обшуку в нього вдома вилучили книги з української історії. Вилучення та знищення літератури без чітких критеріїв того, що вважається «екстремістським» або «націоналістичним», може мати довготривалі наслідки для збереження української спадщини та права людей мати доступ та користуватися власною культурною спадщиною, а також спадщиною інших¹⁴⁵.

Прояви української ідентичності

«Треба забути українську мову і зосередитися тільки на російській, бо це все буде Росія».

– Безпідставно затриманий і побитий чоловік, передає, що йому сказав російський військовослужбовець.

141. У перші місяці після повномасштабного вторгнення Російської Федерації російські Збройні сили проводили обшуки та перевірки з метою виявлення осіб, які, на їхню думку, дотримувалися проукраїнських поглядів або ідентифікували себе як українці. У кількох випадках вони затримали чи побили осіб, які писали проукраїнські коментарі у соціальних мережах або мали українську символіку на татуваннях, у мобільному телефоні чи у себе вдома. Заборона вираження людьми елементів своєї культурної ідентичності суперечить їхнім культурним правам, зокрема праву брати участь у культурному житті¹⁴⁶. Як заявила Спеціальна доповідка у галузі культурних прав, «самоідентифікація є найвищим вираженням цих [культурних] прав»¹⁴⁷.
142. У трьох окремих випадках цивільні особи розповіли УВКПЛ, що під час їхнього перебування під вартою військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації били їх чи застосовували електрошокер щоразу, коли вони відповідали українською. Одна з жертв, у стані гострого стресу, просто не могла розмовляти російською на той час. УВКПЛ задокументувало також випадок із 36-річним чоловіком у Маріуполі (Донецька область), якого Збройні сили Російської Федерації арештовували двічі тільки тому, що на його татуваннях були зображені український прапор і герб. Він провів 53 дні під вартою у березні-травні 2022 року, причому його жорстоко били, штовхали ногами та наносили удари кийками й погрожували стратити. Він також був свідком страти іншого затриманого. Під час допиту військовослужбовці Збройних сил Російської Федерації звинуватили його в тому, що він – «нацист», і били його, намагаючись отримати інформацію щодо ЗСУ, в результаті чого йому зламали три ребра.

¹⁴³ Олексій Артюх, Заяви про вилучення книг, стаття для ЗМІ у Telegram-каналі, 21 січня 2023 р., <https://t.me/gaspisnoyredaktor/5414> (дата останнього доступу - 6 лютого 2024 р.).

¹⁴⁴ Мелітопольська адміністрація, «Сьогодні з центральної бібліотечної мережі міста були вилучені псевдоісторичні книги...» та «У центральній бібліотеці міста були виявлені книги...», офіційні повідомлення у Telegram-каналі, 13 березня 2022 р., <https://t.me/melitopoladmin/579> and <https://t.me/melitopoladmin/576> (дата останнього доступу - 6 лютого 2024 р.).

¹⁴⁵ Як зазначила Спеціальна доповідка у галузі культурних прав (А/71/317), «право на доступ до всіх форм культурної спадщини та користування нею гарантується міжнародним правом прав людини, зокрема Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права».

¹⁴⁶ МПЕСКП, ст. 15.

¹⁴⁷ УВКПЛ, Україна/Росія: порушення культурних прав перешкодить післявоєнному відновленню, прес-реліз, 25 травня 2022 р.

Ослаблення зв'язків з українськими громадами за межами окупованої території

«У мене була російська SIM-карта, тому що це був єдиний спосіб поговорити з мамою на лівому березі. У нас не було альтернатив спілкування з родиною. Який у нас був вибір? Нам доводилося їсти російські продукти, щоб вижити. Це теж злочин?»

– Жінка з Херсонщини, звинувачена в «колабораціонізмі».

143. Російська влада ускладнила жителям окупованої території підтримання зв'язку з їхніми українськими родичами, друзями та спільнотами, що живуть на території, яка контролюється Урядом України. Вона заблокувала українські мережі зв'язку й закрила блокпости, які дозволяли перетинати лінію фронту¹⁴⁸. МГП передбачає що в окупації сімейна гідність і права повинні поважатися¹⁴⁹.
144. Навесні та влітку 2022 року Збройні сили Російської Федерації поступово обмежили, а потім і повністю відключили мобільний зв'язок та Інтернет-послуги українських операторів, примушуючи жителів купувати SIM-картки російських операторів та Інтернет-провайдерів (див. вище п. 51). Ці перебої не лише перешкоджали вільному обміну інформацією, але й суттєво обмежили комунікацію між жителями окупованої території та їхніми близькими, що проживають на території України, яка контролюється Урядом, порушуючи право на сімейне життя, недоторканість житла і кореспонденції¹⁵⁰.
145. Навіть там, де Інтернет був у вільному доступі, жителі окупованої території вважали, що Збройні сили Російської Федерації контролюють їх комунікацію¹⁵¹. Через страх стеження жителі обережно ставилися до змісту своїх повідомлень, що ще більше посилювало їхню ізоляцію. Одна жінка, яка мешкає у Києві, сказала УВКПЛ, що говорить по телефону зі своїм батьком, який залишився на окупованій території, лише на нейтральні теми. Для того, щоб повідомити, чи все у них нормально або ні, вони використовували коди, наприклад, слова про погоду – «сонячно» або «хмарно», - тому що боялися, що їхнє спілкування може наразити батька на небезпеку, якщо російські збройні сили знайдуть або перехоплять ці повідомлення. Такі заходи спричиняють глибокі й довготривалі наслідки для соціальної структури України.

Зміна демографічної картини окупованих територій

«Діти повинні отримати російські документи: російські свідоцтва про народження та паспорти. Інакше їх депортують як іноземців».

– Мати розповідає, що працівник призначеного Росією керівництва школи сказав батькам на окупованій території Херсонської області.

146. Масштабні переміщення населення, зокрема втеча чи евакуація цивільного українського населення з територій, охоплених бойовими діями, та примусове переселення чи депортація російською владою осіб, які перебувають під захистом, призвели до істотних демографічних змін на окупованій території України.

¹⁴⁸ До збройного нападу Російської Федерації люди могли пересуватися між територією, підконтрольною Урядові, й самопроголошеними «республіками» в Луганській та Донецькій областях через контрольні пункти в'їзду-виїзду (КППВВ). Тим не менш, часто застосовувалися заходи, що обмежували свободу пересування, й під час пандемії COVID-19 багато КППВВ закрилися, внаслідок чого, приміром, сім'ї були розлучені, а літні люди не могли отримати пенсію (УВКПЛ, Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 16 лютого – 31 липня 2020 року, вересень 2020 р.). Після збройного нападу єдиний діючий пункт пропуску через лінію фронту, розташований у Василівці (Запорізька область), восени 2022 року закритися. Станом на 31 грудня 2023 р. люди, які хочуть дістатися території, яка контролюється Урядом України, з окупованої території повинні їхати через Російську Федерацію та знов в'їжджати в Україну через пункт перетину кордону в Краснопілля (Сумська область).

¹⁴⁹ Гаазьке положення про закони і звичаї сухопутної війни, ст. 46; Четверта Женевська конвенція, ст. 27.

¹⁵⁰ Окупація також фактично розірвала зв'язки між членами науково-дослідницької спільноти, розташованій по обидві сторони від лінії фронту. За даними Міністерства освіти і науки України, станом на 2023 рік на окупованій території залишалось щонайменше 266 наукових працівників, які не мали доступу до ресурсів і обладнання, розташованих на території, яка контролюється Урядом України. Отже, тим, хто бажав продовжити свої дослідження, необхідно було б або працювати в запропонованих рамках російської окупаційної влади, або залишити домівки та стати внутрішньо переміщеними особами.

¹⁵¹ Там же, пп. 62-63. Див. також Указ № 357 самопроголошеної «Донецької народної республіки», який передбачає здійснення ФСБ воєнної цензури поштового, цифрового та телефонного зв'язку на окупованій території Донецької області.

147. На початку повномасштабного збройного нападу Російської Федерації й під час кожного подальшого масштабного військового наступу велика кількість цивільних осіб утікала чи була евакуйована з районів, охоплених бойовими діями. Як повідомила Міжнародна організація з міграції (МОМ), станом на початок жовтня 2022 року в Україні нараховувалося 3,8 мільйона внутрішньо переміщених осіб (ВПО) зі східних областей – Дніпропетровської, Донецької, Харківської, Луганської та Запорізької – що становило 67 відсотків загальної чисельності ВПО в Україні¹⁵². У травні 2023 року до п'ятірки лідерів за походженням ВПО були Донецька, Харківська, Херсонська, Луганська і Запорізька області¹⁵³. Люди виїжджали також за кордон. До кінця 2022 року 5,7 мільйона українців стали біженцями, переважно в Європі¹⁵⁴. У 2022 році в європейських країнах жили українські біженці переважно з Дніпропетровської, Київської, Харківської, Одеської й Запорізької областей¹⁵⁵. Крім того, у 2022 році в Російській Федерації було зафіксовано присутність понад 1,2 мільйона українців з різними формами перебування.
148. На тлі цих значних переміщень населення УВКПЛ збило інформацію про близько 200 дітей з окупованої території, які були переселені індивідуально чи групами до інших регіонів території, окупованої Росією, до Російської Федерації або до Білорусі¹⁵⁶. Багато з цих дітей раніше проживали у спеціалізованих установах, наприклад, в установах для дітей з фізичною чи інтелектуальною інвалідністю. Деякі діти також стали сиротами чи були позбавлені батьківської опіки, що ускладнило процес їхнього розшуку. Ці випадки переселення, деякі з котрих можуть бути прирівняні до примусового переселення чи депортації, призвели до розлучення сімей і перебування дітей без своїх батьків упродовж тривалого часу¹⁵⁷. УВКПЛ отримало й інші твердження про переміщування дітей, але масштаб примусового переселення та депортації, як і раніше, встановити складно.
149. УВКПЛ задокументувало, що близько 1600 ув'язнених із числа цивільних осіб, які до лютого 2022 року відбували покарання у різних виправних колоніях Херсонської області, були переведені до виправних колоній Російської Федерації.
150. У деяких випадках, задокументованих УВКПЛ, Збройні сили Російської Федерації висилали осіб з окупованої території на територію, яка контролюється Урядом України, зазвичай після певного періоду тримання під вартою (див. вище пп. 55, 99 і 105).
151. У квітні 2023 року в Російській Федерації був виданий указ про правовий статус осіб без російського громадянства на окупованій території України, який наражає деяких українських громадян на ризик депортації¹⁵⁸. Як наслідок цього указу, українці, що мешкають в окупованих районах Запорізької, Херсонської, Донецької та Луганської областей стали вважатися «іноземцями», якщо вони до того не отримали російське громадянство. Крім здійснення тиску на українських громадян із метою отримання ними російських паспортів, цим указом також установлені особливі обмеження для тих українських громадян, чиє місце проживання до 2022 року було зареєстроване за межами окупованої

¹⁵² IOM, EUAA, OECD, *Forced displacement from and within Ukraine: Profiles, experiences, and aspirations of affected populations* [МОМ, Європейське агентство з питань притулку (EUAA), ОЕСР, *Вимушене переміщення населення з України та в Україні: характеристики, досвід і прагнення постраждалих груп населення*], жовтень 2022 р., https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/2022_10_25_Forced_Displacement_Ukraine_Joint_Report_EUAA_IOM_OECD.pdf (дата останнього доступу - 17 січня 2024 р.).

¹⁵³ МОМ, *Оперативний звіт: демографічна статистика та географічний розподіл, Опитування загального населення, раунд 13*, травень 2023 р., <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-snapshot-report-population-figures-and-geographic-distribution-general-population?close=true> (дата останнього доступу - 17 січня 2024 р.).

¹⁵⁴ UNHCR, *Global Trends: Forced Displacement in 2022* [УВКБ ООН, *Глобальні тенденції: примусове переміщення населення у 2022 році*], с. 19, <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022> (дата останнього доступу - 9 березня 2024 р.).

¹⁵⁵ IOM, *Ukraine Response Regional Annual Overview: Ukrainian Refugees and TCNs crossing to Ukraine in 2022* [МОМ, *Регіональний річний огляд заходів реагування в Україні: українські біженці та громадяни третіх країн, що приїхали до України, 2022 рік*], 20 квітня 2023 р., <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-response-regional-annual-overview-ukrainian-refugees-and-tcns-crossing-ukraine-2022> (дата останнього доступу - 18 січня 2024 р.).

¹⁵⁶ Див. УВКПЛ, *Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2023 року*, п. 91.

¹⁵⁷ Правова кваліфікація цих випадків переселення як примусового переселення та депортації вимагає ретельного встановлення фактів на основі індивідуальних обставин кожного дорослого чи дитини. Проте, ці випадки становлять порушення права на повагу до сімейного життя і права знати долю та місцезнаходження зниклих родичів, а також прав дітей на збереження ідентичності й на возз'єднання з сім'єю відповідно до МППЛ.

¹⁵⁸ Указ Президента Російської Федерації від 27 квітня 2023 р. № 307 «Про особливості правового становища окремих категорій іноземних громадян і осіб без громадянства у Російській Федерації», <http://actual.pravo.gov.ru/text.html#pnum=0001202304270013> (доступ тільки через російського Інтернет-провайдера, дата останнього перегляду - 18 січня 2024 р.).

території¹⁵⁹. Ці українські громадяни повинні подати заяву про видачу російською окупаційною владою дозволу на проживання, інакше з 1 липня 2024 року вони можуть опинитися під загрозою депортації з окупованої території. Указом передбачено також, що українські громадяни, які проживають на окупованій території без російського паспорта, можуть бути депортовані, якщо їхня «екстремістська діяльність» загрожує національній безпеці. Ураховуючи широке визначення терміну «екстремістська діяльність» у російському законодавстві¹⁶⁰, особи можуть піддаватися ризику депортації через вираження проукраїнських поглядів або критику офіційних російських наративів щодо війни.

152. Російська влада створила і підтримує репресивне середовище для осіб, які живуть в окупації. Вона переслідує людей, які виступають проти політики й наративів окупаційної влади, ухвалила інструменти політики, спрямовані на забезпечення та інституціоналізацію російських систем управління, та позбавила людей права вільно виражати свою українську культурну ідентичність. Сукупний ефект цих інструментів політики та практичних методів змусив багатьох людей залишити свої домівки на окупованій території та переїхати на територію, яка контролюється Урядом України. Разом із масовим переміщенням населення через тривалі бойові дії це ґрунтовно змінить культурні та ідентифікаційні особливості людей, які мешкають на окупованій території, на майбутні роки.

¹⁵⁹ В Україні громадяни та іноземці повинні зареєструвати офіційне місце свого проживання для адміністративних цілей. У багатьох українських громадян, які наразі мешкають у Запорізькій, Херсонській, Донецькій та Луганській областях, місце проживання досі зареєстровано в інших областях України. В указі розрізняються українські громадяни, чиє місце проживання було зареєстровано у Запорізькій, Херсонській, Донецькій та Луганській областях, і українські громадяни, чиє місце проживання було зареєстровано в інших областях.

¹⁶⁰ Венеційська комісія розкритикувала російське законодавство про протидію екстремізму за «широке й неточне формулювання [...]», що призводить до свавільності». На думку Венеційської комісії, діяльність, визначена як екстремістська, «взагалі не містить елемента насильства й не визначена з точністю, достатньою для того, щоб дозволити особі регулювати її поведінку», що порушує проблеми у світлі, зокрема, свободи вираження поглядів. Див. CDL-AD (2012)016-е, Висновок про Федеральний закон Російської Федерації «Про протидію екстремістській діяльності», ухвалений Венеційською комісією на її 91-му пленарному засіданні (Венеція, 15-16 червня 2012 р.), pp. 74-75.

VII. ЗАВЕРШЕННЯ ОКУПАЦІЇ ТА ЇЇ НАСЛІДКИ У МИКОЛАЇВСЬКІЙ, ХАРКІВСЬКІЙ ТА ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ

«Я б хотів, щоб хтось зняв фільм про наше село, щоб люди зрозуміли, що ми пережили за вісім місяців окупації, без будь-якої сторонньої допомоги, без будь-яких доходів».

– Жінці з Миколаївської області інкримінують «колабораціонізм».

153. У другій половині 2022 року Збройні сили України повернули контроль над Миколаївською областю, а також над частинами Харківської та Херсонської областей, де окупація тривала від семи до дев'яти місяців. Захоплення, окупація та відвоювання цих територій залишили за собою наслідки руйнувань – знищені будинки та інфраструктуру, землю, забруднену мінами та вибухонебезпечними залишками війни (ВЗВ), розграбовані державні будівлі, а також розорену місцеву економіку та виснажене, психологічно травмоване населення. Крім того, деякі райони, над якими Збройні сили України відновили контроль, зазнають посиленних артилерійських обстрілів із боку Збройних сил Російської Федерації.
154. Після закінчення окупації українська влада почала заново встановлювати громадський порядок і відновлювати надання послуг, а також розслідувати воєнні злочини й порушення прав людини, вчинені у період окупації. Вона також висувала обвинувачення у колабораційній діяльності жителям, які співпрацювали з російською окупаційною владою. Оскільки в українському законодавстві поняття «колаборація» визначено широко і в багатьох випадках норми щодо належної правової процедури не були дотримані, це кримінальне переслідування часто призводило до випадків подвійної віктимізації: люди спочатку потерпали від порушень прав людини в період російської окупації, а потім – у ході їхнього кримінального переслідування за колаборацію. Таке переслідування несе в собі ризик ослаблення соціальної згуртованості.

A. Наслідки окупації

Посилення артилерійських обстрілів і масштабне забруднення мінами

«Люди тут не можуть чекати. Земля їх годує».

– Сільський голова Херсонської області щодо небезпечних спроб місцевих жителів самостійно розмінувати свої поля.

155. Коли Збройні сили Російської Федерації відступили зі значних ділянок Харківської та Херсонської областей, вони посилили збройні напади на раніше окуповану територію з нових позицій, чим серйозно вплинули на життя мешканців, які вже пережили наслідки окупації. Наприклад, у Херсоні УВКПЛ зафіксувало 4 жертви серед цивільних осіб за період окупації; однак внаслідок артилерійських обстрілів та атак із реактивних систем залпового вогню за період після закінчення окупації до 31 грудня 2023 року загинуло 178 цивільних осіб і 716 отримали поранення. УВКПЛ задокументувало також, що після відступу Збройних сил російської Федерації у Херсоні було зруйновано як мінімум 26 закладів освіти й 22 медичні заклади, а щонайменше 22 заклади освіти й 19 медичних закладів було пошкоджено. Один херсонський посадовець сказав УВКПЛ, що в місті не залишилося жодного закладу охорони здоров'я, який би не зазнав артилерійських обстрілів. Це сильно обмежило право жителів на отримання медичної допомоги. У Куп'янську (Харківська область) УВКПЛ не зафіксувало жертв серед цивільних осіб під час окупації, а за період після закінчення окупації до 31 грудня 2023 року зафіксувало 33 загиблих і 104 поранених. Після відступу Збройних сил Російської Федерації у Куп'янську було зруйновано або пошкоджено щонайменше 18 закладів освіти та 1 медичний заклад, тоді як під час окупації не постраждав жоден такий заклад.
156. Крім того, масштабне забруднення земель мінами та ВЗВ становило серйозний ризик для життя та безпеки мешканців. За період відступу російських збройних сил восени 2022 року до кінця 2023 року на раніше окупованих ділянках Харківської, Херсонської та Миколаївської областей міни та ВЗВ

спричинили 484 жертви серед цивільних осіб (це 131 загиблий¹⁶¹ та 353 поранених¹⁶²). Жертвами ВЗВ та мін у непропорційно більшому ступені ставали чоловіки та хлопчики, на яких припало 92 відсотки жертв (з них 94 відсотки – чоловіки, 6 відсотків – хлопчики)¹⁶³. Вони також становили серйозний ризик для дітей. Наприклад, 3 лютого 2023 року в Ізюмі (Харківська область) сім дітей (чотири дівчинки та три хлопчики) були поранені після того, як знайшли міну-«пелюстку» ПФМ-1, а вона вибухнула.

157. Забруднення мінами та ВЗВ особливо загрожувало фермерам, які обробляли землю, оскільки умови для забезпечення засобів до існування стають для них небезпечними. УВКПЛ задокументувало, що у Херсонській, Миколаївській та Харківській областях за період з осені 2022 року до 31 грудня 2023 року 10 фермерів загинуло, а 47 отримали поранення (46 чоловіків, 1 жінка), що становить 12 відсотків від загальної кількості жертв серед цивільних осіб, спричинених інцидентами, пов'язаними з ВЗВ і мінами. Усі вони були вбиті чи поранені, коли орали свої поля на тракторах. 21 грудня 2022 року у селі Новий Бурлук (Харківська область) через вибух міни був поранений фермер; його прооперували та на три тижні госпіталізували через переломи кісток черепа. 17 вересня 2023 року поблизу села Максима Горького (Херсонська область) 45-річний фермер загинув, а 26-річний отримав поранення, коли їхня робота в полі спричинила вибух міни. 28 вересня 2023 року поблизу села Нова Гусарівка (Харківська область) двоє фермерів, віком 31 рік і 68 років, отримали численні поранення, коли їхній трактор наїхав на міну. Високому ризику піддавалися й особи, зайняті у здійсненні заходів реагування та розмінування. УВКПЛ задокументувало, що у Херсонській, Миколаївській та Харківській областях за період з осені 2022 року до кінця 2023 року 21 особа загинула, а 29 було поранено (всі – чоловіки), що становить 10 відсотків від загальної кількості жертв серед цивільних осіб, спричинених мінами.
158. Забруднення мінами перешкоджало відновленню життєво важливої цивільної інфраструктури, тому що воно становило ризик для працівників, які виконували ремонтні роботи. Незважаючи на заходи з розмінування, здійснені на дорогах і у селах району навколо Ізюму, 8 листопада 2023 року двоє працівників дорожнього будівництва загинули, а ще двоє були поранені (всі – чоловіки), коли виконували ними ремонтні роботи привели у дію міну.

Економічне та громадське життя

«Оскільки російські війська обстрілюють будь-яке скупчення людей, ми доставляємо гуманітарну допомогу людям по домівках. Люди часто чекають своєї черги, ховаючись у коридорах».

– Волонтер у районах Херсонської області, які контролюються Урядом України, щодо небезпеки роздачі гуманітарної допомоги.

159. У районах, над якими Україна відновила контроль, масштаб сукупної шкоди – через бойові дії – був значним, що серйозно знизило життєвий рівень населення.
160. За період із листопада 2022 року до серпня 2023 року УВКПЛ відвідало понад 60 раніше окупованих сіл і міст Харківської області, де спостерігало великомасштабні пошкодження будівель органів державного управління, приватних осель і багатоквартирних будинків, церков, об'єктів електро- і водопостачальної інфраструктури та мостів. У цих раніше окупованих громадах УВКПЛ також задокументувало пошкодження чи зруйнування 64 закладів освіти (45 шкіл і 19 дитсадків) і 27 медичних закладів. Мінімум у 50 відвіданих селах і містах, за оцінками представників місцевої влади, було пошкоджено від 40 до 90 відсотків будівель. Деякі постраждалі населені пункти через пошкодження і руйнування нагадували місячний ландшафт: у селі Кам'янка було зруйновано чи сильно пошкоджено понад 90 відсотків усіх будівель.
161. Більше того, розграбування майна військовослужбовцями російських збройних сил залишило громади після їхнього відступу без украї необхідного устаткування. Наприклад, у ніч перед виходом російських збройних сил із селища Білозерка (Херсонська область) вони забрали у жителів генератори, що належали останнім. Оскільки у селищі не було електроенергії, втрата генераторів залишила населення в темряві та без можливості качати воду з криниць. Співрозмовники повідомили,

¹⁶¹ 116 чоловіків, 8 жінок, 4 хлопчики, 1 дівчинка та 2 дорослих, статі яких ще не вдалося встановити.

¹⁶² 283 чоловіки, 21 жінка, 21 хлопчик, 6 дівчаток, а також 3 дітей та 19 дорослих, статі яких ще не вдалося встановити.

¹⁶³ Відсоток розрахований на основі зафіксованих випадків жертв, статі яких відома.

що з державних будівель було викрадено офісну техніку й меблі, що пізніше ускладнило зусилля з відновлення громадського порядку й державних послуг.

162. У результаті цього руйнування, мародерства і мінного забруднення населення громад, над якими Україна відновила контроль, відчувало нестачу належного житла, стабільних комунальних послуг (як-от електропостачання та Інтернет), продовольства й роботи. Багато жителів, особливо літні люди, потребували термінової гуманітарної допомоги¹⁶⁴.
163. Після того, як Збройні сили України відновили контроль над частинами окупованої території, українські органи влади знов узяли на себе відповідальність за забезпечення громадського порядку й надання послуг населенню, здійснюючи, зокрема, такі заходи, як надання гуманітарної допомоги, знешкодження протипіхотних мін та ВЗВ, забезпечення роботи екстрених і медичних служб, відновлення документів, виплата пенсій та соціальних допомог, ремонт критичної інфраструктури та поновлення роботи шкіл. Обсяг цієї роботи з відновлення детально описаний у документі зі швидкої оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення¹⁶⁵.
164. У громадах відбулися істотні демографічні зміни в результаті як окупації, так і російського відступу. Багато людей виїхало в період окупації, особливо ті, кого переслідувала російська влада, як зазначалося вище. Коли Збройні сили Російської Федерації відступили, деякі жителі, що мали тісні зв'язки з російською окупаційною владою, також поїхали, побоюючись, що після повернення української влади їм будуть висунуті обвинувачення у колаборації. Частіше залишалися літні люди, враховуючи їхню сильну прив'язаність до землі й дому. Населення, що залишилося після окупації, є меншим за чисельністю і старшим, ніж до неї. Наприклад, 13 грудня 2023 року УВКПЛ поспілкувалося з кожним жителем селища Тернові Поди (Миколаївська область). У цьому селищі, де раніше жило понад 5 тис. людей, наразі тільки вісім мешканців, усі – пенсійного віку. Артилерійські обстріли, міни та руйнування стримують людей від повернення. УВКПЛ відвідало селище Білозерка (Херсонська область), населення котрого до окупації становило 11,4 тис. осіб, але після окупації там залишилося тільки 5,5 тис. осіб (зокрема до 320 дітей). Так само в Ізюмі (Харківська область), місті з населенням до окупації 49,4 тис. осіб, у вересні 2022 року залишалось тільки 10-12 тис осіб.¹⁶⁶ Ці зміни ускладнили зусилля з відновлення, тому що у громадах було багато вразливих осіб, які потребували гуманітарної підтримки, та відносно небагато людей, які могли виконувати важку фізичну роботу з розчищення завалів і відбудови або поновлювати надання державних послуг.
165. Атмосфера страху, що панувала під час окупації, також залишила по собі таку соціальну спадщину, як недовіра. Деякі члени громад під час окупації співпрацювали з російською окупаційною владою добровільно або під примусом. Деякі доніс окупаційній владі на своїх проукраїнських сусідів; багато проукраїнських сусідів урятувалися втечею, але деякі після окупації повернулися додому. Це створило невизначеність щодо того, як громади у раніше окупованих районах, де зараз мешкають люди з різним досвідом воєнного часу та різними рішеннями, зможуть жити разом у гармонії.

В. Кримінальне переслідування за злочини, вчинені під час окупації

«Усі люди, які виїхали з міста під час окупації, сьогодні почуваються героями, але ті з нас, хто залишився і надавав основні життєво важливі послуги для мирного населення, вважаються ворогами та колабораціоністами».

– Державний службовець, який продовжував працювати над забезпеченням доступу населення до води під час окупації, тепер звинувачений у «колабораціонізмі». Збройні сили Російської Федерації свавільно затримали його, побили, погрожували кастрацією та стратою.

166. Українській владі довелося боротися з таким невикоріненим спадком, як порушення МГП і МППЛ, учинені під час окупації. Цей процес включав розслідування воєнних злочинів та інших порушень законодавства. Українські правоохоронці збирали речові докази, залишені російськими військами, що відступали, та проводили бесіди з жертвами й свідками. Наприклад, в Ізюмі прокурор Харківської

¹⁶⁴ ММПЛУ, Ситуація з правами людини літніх осіб в Україні в контексті збройного нападу Російської Федерації, травень 2023 р.

¹⁶⁵ Світовий банк, Уряд України, Європейська Комісія та Організація Об'єднаних Націй, Україна: швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення, лютий 2022 року – грудень 2023 року, лютий 2024 р.

¹⁶⁶ Ці цифри були надані УВКПЛ посадовими особами населених пунктів під час їх відвідувань і проведених там інтерв'ю.

області організував ексгумацію 451 тіла, що були поховані у лісі, здебільшого у безіменних могилах. Для ідентифікації залишків та встановлення причини смерті було проведено судово-медичну експертизу. Деякі особи загинули через бойові дії чи з природних причин, але, за повідомленням обласного прокурора, щонайменше на 17 тілах було виявлено ознаки можливого вбивства. Офіс Генерального прокурора України повідомив, що ним відкрито 21500 кримінальних справ стосовно окупації Харківської області¹⁶⁷.

Колаборація в українському законодавстві

167. Після відступу російських військ українська влада почала відкривати розслідування за звинуваченнями у скоєнні жителями кримінальних правопорушень у вигляді колаборації, співпрацюючи з російською окупаційною владою. Україна визначила злочин колаборації в своєму законодавстві після повномасштабного вторгнення у 2022 році. Зокрема, 3 березня 2022 року Парламент України вніс зміни до Кримінального кодексу України, включивши до нього статтю 111¹ «Колабораційна діяльність». Злочин колаборації визначено в законодавстві у широких формулюваннях, як-от «пропаганда з метою сприяння здійсненню збройної агресії», «дії, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора», «передача матеріальних ресурсів», «провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором», «здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором»¹⁶⁸. Це визначення є загальним і неточним¹⁶⁹. Крім того, за вищезгаданим законодавством потенційно можна притягти до кримінальної відповідальності практично за всі види зайнятості чи господарської діяльності на окупованій території незалежно від того, чи призвели ці дії до якихось негативних наслідків для держави (наприклад, до розголошення конфіденційної інформації, надання безпосередньої переваги воюючій стороні або репресій проти інших жителів). Установлені покарання передбачають значні наслідки, аж до довічного позбавлення волі, позбавлення права обіймати певні посади на строк до 15 років і конфіскацію майна.
168. Українське законодавство про колаборацію створює також ризик криміналізації поведінки, якої окупаційна держава законно може вимагати від осіб згідно з правом окупації за МГП і яка може бути необхідною чи корисною для забезпечення нормального життя населення окупованої території. МГП зобов'язує окупаційну державу підтримувати на окупованій території умови, які дозволять забезпечити якомога більш нормальне життя¹⁷⁰. Вона повинна тимчасово управляти окупованою територією на користь місцевого населення й забезпечити безперервне функціонування закладів освіти та медичних закладів¹⁷¹. МГП дозволяє окупаційній державі залучати осіб, які перебувають під захистом, до виконання робіт, які необхідні для забезпечення населення окупованої території комунальними послугами, продуктами харчування, житлом, одягом, транспортом чи медичними послугами¹⁷². Крім того, хоча МГП не забороняє Україні карати державних службовців, які порушили вірність Україні, наприклад, давши клятву вірності російській владі, слід належним чином ураховувати конкретні обставини кожної справи – зокрема погрози та насильство, загальну атмосферу страху та нав'язування російських систем – які, можливо, становили примус або тиск.

¹⁶⁷ Станом на 16 січня 2024 р.

¹⁶⁸ Закон України № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність».

¹⁶⁹ Див. УВКПЛ, Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022 р. – 31 січня 2023 р., пп. 119-122.

¹⁷⁰ IV (Гаазька) конвенція про закони і звичаї війни на суходолі з додатком, ст. 43.

¹⁷¹ Четверта Женевська конвенція, ст. 50 і 56.

¹⁷² Четверта Женевська конвенція, ст. 51.

Кримінальне переслідування за «колабораційну діяльність»

«Люди, які мали можливість виїхати під час окупації, змогли це зробити. Тепер вони повертаються «героями». Як ми могли виїхати з хворими батьками? Залишилися в основному жінки і літні жінки, без грошей».

– Жінку, яка роздавала гуманітарну допомогу для окупаційної влади Миколаївської області, зараз звинувачують у «колабораціонізмі».

169. Офіс Генерального прокурора повідомив, що станом на 31 грудня 2023 року він порушив загалом 6762 кримінальні справи за фактами «колабораційної діяльності» за статтею 111¹ 173. Українські суди винесли вирoki у 1010 з цих справ, зокрема за дії, вчинені у Харківській області – у 216, у Херсонській області – у 92, у Миколаївській області – у 35. Майже всі обвинувачення у колаборації призвели до обвинувальних вироків. 3 травня 2022 року українські суди винесли обвинувальні вирoki в усіх справах, крім трьох, що розглядалися за статтею 111¹ «Колабораційна діяльність» Кримінального кодексу України; за цими вирокami було засуджено 638 чоловіків, 380 жінок і 1 хлопчика.
170. Шляхом аналізу 1010 доступних для загального ознайомлення судових вироків, винесених у 2022-2023 роках за обвинуваченнями за статтею 111¹, УВКПЛ виявило 447 обвинувальних вироків за те, що обвинувачені обіймали посади в російській окупаційній владі. З них 91 жінка і 52 чоловіки (або 32 відсотки) були засуджені за виконання роботи, якої окупаційна держава може вимагати відповідно до норм МГП для підтримання громадського порядку та життєдіяльності. Наприклад, людей піддавали кримінальному переслідуванню за роботу в екстрених службах, школах, службах водопостачання, системі надання гуманітарної допомоги та службах вивезення сміття. У більшості з цих випадків осіб карали заборonoю обіймати державні посади на строк до 10 років.

ОБВИНУВАЛЬНІ ВИРОКИ У СПРАВАХ ПРО «КОЛАБОРАЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ» (СТАТТЯ 111-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)

З 1 травня 2022 року до 31 грудня 2023 року

Дата створення: 20 березня 2024 року
Джерело: УВКПЛ ММГПЛ

** Неофіційні посади. Ці люди зазвичай представляють інтереси мешканців населених пунктів, районів чи вулиць перед окупаційною владою, зокрема надаючи їм інформацію про гуманітарні потреби, а також повідомляють про мешканців, які виїхали або повернулися туди.

¹⁷³ Кримінальні справи були також відкриті за статтею 111 (державна зрада, визначена як «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України») та статтею 111² (пособництво «державі-агресору»).

171. Наприклад, у Харківській області жінка пояснила УВКПЛ, що російська окупаційна влада тиснула на неї, щоб змусити продовжувати працювати у газовій компанії. Вона погодилася, головним чином, тому, що хотіла подбати про те, щоб у мешканців її міста взимку було опалення. У Миколаївській області жінка, побачивши труднощі, з якими стикаються жителі, які більше не можуть отримувати українську пенсію чи соціальну допомогу, погодилася видавати готівкові виплати в рублях пенсіонерам від імені окупаційної влади. В іншому випадку, у Херсонській області, чоловік погодився працювати в міністерстві, створеному окупаційною владою, щоб допомагати забезпечити постійний доступ населення до продовольства. Він працював у міністерстві тільки 10 днів, перш ніж закінчилася окупація, і зараз йому загрожує 10 років позбавлення волі: «один рік за кожен день, який я працював у міністерстві».
172. У проаналізованих УВКПЛ справах стосовно «колабораційної діяльності» прокурори та судді, як правило, приділяли недостатньо уваги злочинному умислу (*mens rea*) обвинувачених, особливо тому, чи діяла особа в умовах примусу чи тиску, як-от погрози чи насильство, тяжке економічне становище, неможливість виїхати з окупованої території й атмосфера страху. УВКПЛ опитало 11 осіб, затриманих за цими обвинуваченнями, які сказали, що погодилися присягнути на вірність в умовах примусу чи тиску. Крім того, шляхом аналізу судових документів УВКПЛ виявило 42 осіб, які повідомили про примус або тиск.
173. Деякі жителів окупованої території погодилися працювати або надавати послуги тільки після того, як вони зазнали насильства чи отримали погрози, що їх уб'ють або поб'ють, що членів їхньої сім'ї буде вбито або їм буде заподіяна інша фізична шкода, що їхнє житло згорить чи в нього влучить снаряд або що їхніх родичів призвуть на військову службу.
174. Інші погодилися виконувати конкретні завдання російської окупаційної влади через серйозні фінансові труднощі. Наприклад, 68-річній жінці, що мала серйозні проблеми зі здоров'ям, обвинувачення у колаборації були висунуті за те, що вона носила урни для голосування на так званому референдумі в Херсонській області. Вона пояснила, що отримана платня була їй потрібна для оплати свого лікування. Декілька обвинувачених повідомили, що не виїхали з окупованої території тому, що боялися залишитися без свого житла, необхідного для догляду за літніми чи хворими родичами, не мали коштів для оплати переїзду на територію, яка контролюється Урядом, або не змогли перетнути блокпости, на яких у російських збройних сил були списки осіб, яким не дозволялося виїхати.
175. Як результат, осіб, які під час окупації співпрацювали під примусом, тиском або іншими формами вкрай сильного впливу, зараз переслідують у кримінальному порядку за «колабораційну діяльність», тобто вони постраждали двічі. Наприклад, вище у п. 90 описано, як Збройні сили Російської Федерації свавільно затримали на тиждень співробітницю поліції, допитували її, били та погрожували передати її сина на усиновлення до Російської Федерації, щоб змусити її продовжити працювати у поліції. Коли восени 2022 року Україна повернула собі контроль над цим містом, СБУ заарештувала її та обвинуватила у колабораційності. Станом на 31 грудня 2023 року вона перебувала у СІЗО, очікуючи суду, й не бачила свого сина більше року.
176. Як описано у п. 104, персонал пенітенціарних установ Херсонської області продовжував свою роботу в окупації за наказами Міністерства юстиції України до 13 травня 2022 року, коли йому було наказано припинити виконання своїх обов'язків. На той момент у цих співробітників не було способу виїхати з окупованої території, тому що Збройні сили Російської Федерації на багатьох блокпостах мали списки осіб, включно з персоналом пенітенціарних установ, яким виїзд було заборонено. Після того, як згадана виправна установа почала працювати під владою Російської Федерації, 1 червня 2022 року один співробітник відкрито висловив незгоду і був затриманий, а за місяць знайшли його тіло. Інші, хто намагався припинити роботу, були затримані Збройними силами Російської Федерації. Їх піддавали побиттю, імітації страти та погрозам щодо їхніх сімей, зокрема погрозам з'валтування¹⁷⁴. Через страх, зумовлений цим насильством, інші співробітники продовжували працювати. Коли Збройні сили Російської Федерації відступали, вони запропонували співробітникам виправної установи евакуюватися разом з ними. Співробітники відмовилися, не очікуючи, що їм загрожує кримінальне переслідування. УВКПЛ опитало 7 співробітників цієї виправної установи, обвинувачених українською владою у державній зраді.

¹⁷⁴ Один співрозмовник зауважив УВКПЛ, що в цьому місці тримання під вартою залишилися їхні особисті справи, з адресами членів сім'ї та інформацією про них, через що їм загрозувала небезпека.

Занепокоєння щодо тримання під вартою без зв'язку з зовнішнім світом, свавільного затримання, катувань та порушень права на справедливий судовий розгляд

«Мені в СБУ сказали: “Якщо ти визнаєш вину [в «колабораціонізмі»], ти отримаєш 6,5 років, ми твоє майно не забираємо, і твого сина не чіпаємо. Тоді ти сядеш лише на 3,5 роки в тюрму. Якщо ти не визнаєш вини, ми заберемо твого сина і твоє майно, а ти отримаєш 10 років. Обирай».

– Жінка в СІЗО, звинувачена в «колабораціонізмі», син якої призовного віку.

177. УВКПЛ задокументувало випадки катувань і жорстокого поводження, свавільного затримання та порушень права на справедливий судовий розгляд у 12 кримінальних провадженнях, порушених українською владою проти осіб, обвинувачених у «колабораційній діяльності». Це становить 27 відсотків із загальної кількості 44 кримінальних проваджень, за якими УВКПЛ стежило. Щонайменше 9 осіб тримали під вартою без зв'язку з зовнішнім світом, перш ніж їхнє затримання було офіційно оформлене, й ці випадки можуть становити свавільне затримання. Щонайменше 5 осіб були піддані катуванням або жорсткому поводженню з метою вибити зізнання про їхню співпрацю зі Збройними силами Російської Федерації чи окупаційною владою. В одному випадку в Харківській області українські органи заарештували колишнього співробітника поліції, якого Збройні сили Російської Федерації затримали й катували під час окупації. У вересні 2022 року, після того, як Україна відновила контроль над територією, до нього додому прийшли незнайомі озброєні чоловіки та, зав'язавши йому очі, відвезли у невідоме місце, де побили його прикладом автомата. Потім його перевезли до місцевого відділення Державного бюро розслідувань, де офіційно допитали. Станом на 31 грудня 2023 року він перебуває у СІЗО й очікує суду за обвинуваченням у колаборації.
178. У випадках, задокументованих шляхом проведення інтерв'ю, УВКПЛ установило, що суди, як правило, видавали наказ про тримання обвинувачених під вартою до суду, причому часто на тривалий строк¹⁷⁵. МППЛ передбачає, що досудове тримання обвинувачених під вартою не повинно бути загальною практикою й що тримання під вартою до суду повинно ґрунтуватися на врахуванні обставин кожного конкретного випадку¹⁷⁶. Крім того, багато осіб, які були піддані кримінальному переслідуванню за обвинуваченнями у колаборації, ймовірно, співпрацювали з російською окупаційною владою для виконання дій, яких можна законно вимагати за МГП, або демонстрували лояльність під примусом. Співрозмовники розповіли, що досудове тримання під вартою спричинило на них істотний тиск із метою змусити їх зізнатися в менш тяжких злочинах, аби їх звільнили та призначили покарання, не пов'язане з позбавленням волі¹⁷⁷. Багато обвинувачених, опитаних УВКПЛ, повідомили, що зазнавали тиску з боку прокурорів, які змушували їх зізнатися або підписати угоду про визнання винуватості. Такий тиск може становити порушення права обвинувачених не бути примушеними до визнання винуватості¹⁷⁸.
179. Обвинувачені скаржилися УВКПЛ на низьку якість безоплатної правової допомоги, стверджуючи, що державні захисники часто наполягали, щоб вони підписали угоду про визнання винуватості. В одному випадку жінка, обвинувачена в участі у так званому референдумі у вересні 2022 року, привернула увагу свого адвоката до того, що в матеріалах її справи присутні документи, в яких описані події, що ніколи не мали місця. Незважаючи на це, адвокат порадив їй визнати вину, нагадавши, що правоохоронцям відомо місцезнаходження її сина, що вона сприйняла як приховану погрозу.
180. Інших обвинувачених змушували зізнатися без присутності адвоката¹⁷⁹. Наприклад, у Херсоні СБУ заарештувала жінку за участь у роботі виборчої комісії під час так званого референдуму та змусила її зробити на відеокамеру заяву, що давали підстави для обвинувачення її самої, вказуючи їй, що саме говорити. Адвоката при цьому не був присутній. Її звинуватили у «колабораційній діяльності», і станом на 31 грудня 2023 року вона все ще перебувала у СІЗО. Вона пояснила УВКПЛ, що погодилася

¹⁷⁵ На виконання ч. 6 ст. 176 Кримінального процесуального кодексу України.

¹⁷⁶ Комітет із прав людини заявив, що «тримання під вартою до суду повинно ґрунтуватися на рішеннях, яке ухвалюється в кожному конкретному випадку, про те, що воно є обґрунтованим і необхідним з урахуванням усіх обставин для таких цілей, як запобігання втечі, втручання в процеси збирання доказів або рецидиву злочину». Зауваження загального порядку № 35, п. 38.

¹⁷⁷ УВКПЛ, Затримання цивільних осіб у контексті збройного нападу Російської Федерації на Україну, п. 113.

¹⁷⁸ МППЛ, ст. 14; Комітет із прав людини, Зауваження загального порядку № 32, п. 41.

¹⁷⁹ Згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України (ч. 11 ст. 615), в умовах воєнного стану суд може використовувати показання підозрюваного тільки за умови, що ці показання були надані у присутності захисника.

працювати у виборчій комісії тільки після того, як російська окупаційна влада погрожувала призвати її сина на військову службу.

181. У результаті всіх цих факторів майже всі обвинувачення у колаборації призвели до обвинувальних вироків (див. п. 169). Обвинувальні вирoki тягнуть за собою серйозні правові наслідки, деякі з котрих є явно непропорційними тяжкості правопорушення. Наприклад, у вересні 2023 року в Миколаївській області суд засудив жінку до шести років позбавлення волі й конфіскації майна за те, що під час окупації вона видавала літнім людям соціальні виплати й пенсії.
182. Кримінальне переслідування стигматизує мешканців, що жили в окупації, як порушників закону та зрадників за виконання роботи, яка часто була необхідною або яку вони виконували під примусом або тиском. Ризик кримінального переслідування за ці правопорушення поширює тривогу серед людей, які живуть на досі окупованій території та підсилює протиріччя. З 28 березня 2022 року українські законодавці зареєстрували щонайменше дев'ять законопроектів, які пропонують зміни до статті 111¹ Кримінального кодексу України, проте жоден із них ще не було винесено на голосування.

VIII. ВИСНОВОК

183. Російська окупація частини території України спричинила глибоку травматизацію та болісну поляризацію по обидва боки від лінії зіткнення. Ця доповідь демонструє, що дії Російської Федерації, які порушують норми МГП та МППЛ, негайно та кардинально вплинули на щоденне життя населення окупованих територій. Багато з людей, які жили в умовах окупації, зазнали залякування і репресій, перебуваючи під постійною загрозою насильства, затримання і покарання, і при цьому ніхто не був притягнутий до відповідальності за серйозні та масштабні порушення МГП та МППЛ. Збройні сили Російської Федерації та окупаційна влада придушили свободу вираження думок та обмежили доступ до інформації. Результатом був всеохоплюючий клімат страху. Окупаційна влада демонтувала українські системи державного управління, адміністрації, правосуддя та освіти, нав'язавши замість них російські структури, змусила мовчати опозицію та незгодних, та придушила свободу вираження української культури та ідентичності, заборонивши, серед іншого, українську мову та ЗМІ. Населення, що проживає в умовах окупації, було вимушене адаптуватися до життя в умовах російських систем, отримувати російські паспорти та утримуватись від згадування про свою українську культурну ідентичність. Довготермінові наслідки внесення змін в систему освіти з метою просування російської політики є глибинними та потужними.
184. Історичні приклади окупації та її наслідків демонструють виклики, які можуть виникнути під час відбудови громад та відновлення соціальної згуртованості після окупації.¹⁸⁰ На додачу до руйнації, спричиненої воєнними діями, для подолання якої буде необхідна потужна гуманітарна допомога, розмінування та відновлення зруйнованих будинків та інфраструктури, українській владі та громадам доведеться мати справу з наслідками нав'язування російських систем державного управління та адміністрування. Постраждалі від проявів кумулятивної несправедливості та насильства потребують механізмів підзвітності, які не тільки передбачають кримінальну відповідальність, але й включають заходи, що сприяють встановленню істини, відшкодуванню збитків, а також захисту прав і реінтеграції громадян, які пережили окупацію.
185. Положення МГП, які регулюють стан окупації, зокрема вимога про те, що окупаційна держава повинна мінімізувати зміни до *status quo ante*, були розроблені спеціально для того, щоб якомога повніше забезпечити дотримання прав громадян протягом окупації та зберегти правові та адміністративні системи, які створюють умови для реінтеграції території. Але при цьому нав'язування російських систем створило, і продовжує створювати, спадщину глибоко суперечливих і складних «реалій на місцях». Місцеві державні службовці працюють в російських державних установах. Одруження, розлучення, народження та смерті реєструються в російських системах. Діти навчаються російською мовою та їм викладають російську версію історії, і додому вони приносять табелі та дипломи, сертифіковані згідно з російською системою освіти. Ув'язнені відбувають терміни покарання за вироками згідно з російським законодавством. Бізнеси та об'єкти власності реєструються відповідно до російських систем. Майно, яким заволоділи з порушенням норм права, перебуває в чужих руках. Російські громадяни почали переселятись на окуповані території, де вони будуватимуть відносини та створюватимуть родини. З плином часу довгострокові наслідки всіх цих життєвих ситуацій будуть лише вкорінюватися та загострюватися. Щоб реінтегрувати жителів окупованих територій та відновити їхні права, Україні доведеться вирішувати проблеми, які виникнуть на фоні цієї непростой спадщини, вже після окупації.

¹⁸⁰ Тоні Джудт, «*Postwar: A History of Europe Since*» 1945 (Penguin Books, 2006), розділ 1.

IX. РЕКОМЕНДАЦІЇ

186. Щоб запобігти подальшому заподіяння шкоди особам, які проживають на окупованій території, Російська Федерація повинна припинити збройний напад, дотримуватися своїх зобов'язань відповідно до норм міжнародного права і поважати права людини, які проживають на окупованій території. Вона також повинна забезпечити засоби правового захисту та відшкодування за вчинені порушення.
187. Для того, щоб врегулювати проблеми, пов'язані з правопорушеннями на територіях, над якими Україна відновила контроль, та підготуватись до майбутнього, Україна повинна впровадити комплексний підхід до притягнення до відповідальності, що базується на проведенні широких та інклюзивних консультацій з постраждалими та іншими зацікавленими сторонами.¹⁸¹ Пошук істини є критично важливим елементом такого комплексного підходу. Постраждалі, їх родичі та громадськість повинні мати можливість шукати та знаходити інформацію про порушення прав людини, а також про долю та місцезнаходження постраждалих. Більш того, комплексний підхід до відповідальності повинен базуватися на правильному розумінні контексту життя на окупованій території, який задокументований в цій доповіді та інших документах українського громадянського суспільства. Своєю політикою українські органи влади, які тісно співпрацюватимуть з громадянським суспільством, повинні сприяти появі комплексного механізму відповідальності.
188. Кримінальна відповідальність є ще одним необхідним елементом врегулювання проблем, пов'язаних зі спадщиною окупації. Країни зобов'язані розслідувати, притягувати до відповідальності та карати за грубі порушення та зловживання МППЛ та серйозні порушення МГП. Притягнення підозрюваних у скоєнні злочинів до відповідальності відповідно до гарантій дотримання належної правової процедури та справедливого судового розгляду, а також отримання ними відповідного покарання у разі визнання їх винними, сприяють зміцненню довіри в суспільстві та верховенства права.
189. Проте переслідування цивільних осіб згідно з нормами занадто широкого та нечіткого закону про «колабораційну діяльність» без належного врахування всіх обставин та реалій окупації ставить під загрозу процес відновлення розколотих громад.
190. Відшкодування за серйозні правопорушення є надзвичайно важливим для допомоги постраждалим та тим, хто пережив насильство, сім'ям і громадам подолати руйнівні наслідки збройного конфлікту та окупації. Перетворення відшкодування на практичну реальність для постраждалих потребуватиме вжиття фінансових заходів, надання матеріальної підтримки та послуг (зокрема психосоціальної допомоги), а також символічних заходів, таких, як створення меморіалів і музеїв. Враховуючи нагальність задоволення потреб постраждалих, а також те, скільки часу може знадобитись для здійснення правосуддя та відшкодування збитків, вкрай важливо забезпечити швидке надання життєво необхідних послуг особам, щодо яких були вчинені правопорушення в умовах окупації.
191. Окрім цього, необхідно впровадити серію заходів для полегшення процесу реінтеграції окупованої території та запобігання вчинення будь-якої несправедливості щодо її населення в майбутньому. Ці заходи передбачають правові та адміністративні процедури, як, наприклад, ті, що дозволяють у прискореному та спрощеному порядку переоформити документи про цивільний стан та право власності. Крім цього, вони включають соціально-культурні заходи, які сприяють формуванню толерантності, уникненню стереотипів та відновленню довіри та зв'язків з населенням, яке жило під окупацією.
192. Комплексний підхід до відповідальності, який включає заходи, що сприяють реалізації прав жертв на встановлення істини, правосуддя і відшкодування, а також їхню реінтеграцію, вимагатиме політичного планування та ресурсів. Рекомендуємо міжнародному співтовариству підтримати Україну в цьому аспекті відновлення в той час, як відбувається пошук способів всеосяжного відшкодування збитків державою, відповідальною за заподіяну шкоду.
193. Російській Федерації:
 - а) Негайно, повністю та безумовно припинити застосування сили проти України та вивести всі свої збройні сили з території України та за межі її міжнародно визнаних кордонів згідно з Резолюціями ES-11/1 (2022)

¹⁸¹ ООН, Керівна записка Генерального секретаря, *Правосуддя перехідного періоду: Стратегічний інструмент для людей, Попередження та мир*, червень 2023.

- та ES-11/4 (2022) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, і таким чином припинити окупацію території України;
- b) На окупованих територіях дотримуватись всіх своїх зобов'язань згідно з МГП та припинити втручання в суспільний порядок і громадянське життя, які існували до окупації, зокрема визнанням українських законів та інституцій, якщо цьому не перешкоджають обставини, що виключають таку можливість;
 - c) негайно припинити свавільні затримання та катування, зокрема всіх форм сексуального насильства, а також звільнити всіх свавільно затриманих осіб;
 - d) Забезпечити вчасне та ефективне розслідування всіх звинувачень в позасудових страхах, насильницьких зникненнях, свавільних затриманнях, катуваннях та жорстокому поводженні;
 - e) Надати УВКПЛ та незалежним міжнародним моніторам безпечний та ефективний доступ до окупованої території з метою моніторингу ситуації з правами людини, зокрема в місцях позбавлення волі;
 - f) Дозволити ООН та іншим незаангажованим гуманітарним організаціям здійснювати гуманітарну діяльність для захисту та надання допомоги особам, які проживають на окупованій території, згідно з чотирма Женевськими Конвенціями;
 - g) Припинити впровадження заходів, які зобов'язують осіб, що перебувають під захистом, офіційно присягати на вірність Російській Федерації, а також заходів утиску та пропаганди спрямованих на забезпечення добровільної мобілізації в лавах її збройних сил;
 - h) Припинити дискримінацію українських громадян, які не прийняли російського громадянства на окупованій території, забезпечуючи українським громадянам зараз та в умовах фактичного контролю Російської Федерації рівний доступ до державних послуг, працевлаштування та свободи пересування;
 - i) Поважати та захищати основоположні права всіх осіб та груп на окупованій території, зокрема права на свободу переконань та вільне їх вираження, мирних зібрань, об'єднань, свободу думки, право на приватне життя, свободу совісті та релігії;
 - j) Припинити практику залучення дітей до формувань чи організацій, що підпорядковуються Російській Федерації; забезпечити право дітей на навчання за українською навчальною програмою та можливість для вчителів викладати згідно з нею без страху помсти чи репресій;
 - k) Захистити права осіб на окупованих територіях обирати та виражати свою ідентичність, брати участь в культурних практиках за власним вибором, та висловлювати думки рідною мовою; а також
 - l) Забезпечити повне відшкодування збитків, завданих порушеннями МГП та прав людини протягом окупації, шляхом належної реституції, компенсації та/або сатисфакції.

194. Українській владі:

- m) Привести закон «Про колабораційну діяльність» у відповідність до міжнародного права, чітко визначивши всі елементи кримінального правопорушення, щоб запобігти надмірно широкому тлумаченню

- законодавства, та виключити можливість передбачення законом діяльності, яка згідно з нормами МГП може законно вимагатися окупаційною владою;
- n) Органи прокуратури та судові органи, які розглядають справи про «колабораційну діяльність», повинні приділяти належну увагу доказам того, що, виконуючи роботу для окупаційної держави, особи діяли під примусом чи іншими формами надмірного тиску;
 - o) Повністю дотримуватись належної процедури та гарантій справедливого судового розгляду для всіх фігурантів кримінальних справ, пов'язаних з конфліктом, та виносити рішення щодо запобіжних заходів, які не передбачають позбавлення волі громадян, що очікують судового розгляду за звинуваченням у колаборації;
 - p) Усі постраждалі від катувань та сексуального насильства повинні мати доступ до належних медичних та психологічних послуг, у тому числі послуг у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я, беручи до уваги специфіку різноманітних та особливих потреб чоловіків, жінок, дівчат та хлопців, а також осіб ЛГБТКІ+;
 - q) Вжити всіх можливих заходів для спрощення доступу нинішніх і колишніх жителів окупованої території до всіх державних послуг, зокрема освіти, банківських послуг, оформлення документів, що посвідчують особу, соціального забезпечення та реєстрації актів цивільного стану;
 - r) Проводити широкі та інклюзивні консультації, забезпечуючи участь в них жінок, чоловіків, дівчаток та хлопчиків, які проживали на окупованих територіях, з метою розвитку комплексного підходу до відповідальності, який включає заходи з інформування про право постраждалих на встановлення істини, правосуддя та репарації; а також
 - s) Розробляти та впроваджувати термінові програми з виплат репарацій постраждалим, зокрема особам, які знаходяться у вразливому становищі, і особливо тим, хто пережив сексуальне чи гендерне насильство. Ці програми повинні передбачати підтримку фізичного та ментального здоров'я, психосоціальну допомогу, а також забезпечення іншими необхідними послугами, зокрема житлом та санітарними умовами проживання.

195. Міжнародній спільноті:

- t) Спонукати Російську Федерацію виконувати свої зобов'язання, передбачені МГП та МППЛ, на окупованих нею територіях;
- u) Закликати Російську Федерацію надати безпечний та повноцінний доступ до окупованої території представникам УВКПЛ та незалежним міжнародним моніторам для здійснення моніторингу ситуації з правами людини та дотримання норм МГП, а також надати доступ до окупованих територій ООН та гуманітарним організаціям для надання гуманітарної допомоги відповідно до потреб;
- v) Закликати Україну узгодити закон «Про колабораційну діяльність» з міжнародним правом і повною мірою забезпечити гарантії належної правової процедури та справедливого судового розгляду для всіх осіб, переслідуваних у кримінальному порядку за обвинуваченнями у «колабораційній діяльності»;
- w) Надавати Уряду України фінансову та технічну допомогу з метою сприяння розвитку комплексного підходу до відповідальності, який сприяє

встановленню істини, відновленню справедливості та виплатам репарацій, зокрема вжиттю термінових заходів, наприклад, програм підтримки ментального здоров'я, психосоціальної допомоги жертвам та постраждалим, а також заходів, які відновлюють права та сприяють реінтеграції осіб, які проживали на окупованих територіях; а також

- x) Допомогти в посиленні спроможності для проведення безпечних, ефективних і дієвих операцій з розмінування, та підтримувати програми інформування цивільних осіб про ризики, спричинені мінами й ВЗВ.

ОБ'ЄДНАНІ НАЦІЇ
ПРАВА ЛЮДИНИ
УПРАВЛІННЯ ВЕРХОВНОГО КОМІСАРА

Україна
